

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСИ

**«ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР
ПСИХОЛОГИЯСИ»
*фанидан***

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

ТЕРМИЗ - 2013

**1-Мавзу: Муомала тузилмаси. Методология тушунчаси.
(2 соат).**

Режа:

- 1) Муомала ҳақида умумий тушунча
- 2) Муомала турлари.
- 3) Бехтерев В.М., Мясишев В.Н., Ананьев Б.Г. асарларида муомаланинг психологик муаммолари.
- 4) Л.С.Виготский ва Б.Ф.Ломовнинг муомаланинг психологик муаммоларини ишлаб чиқишга қўшган ҳиссаси.

Мулоқот психология фанининг энг муҳим тушунчаларидан биридир. Ижтимоий психологияда эса мулоқот муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Мулоқот "фаолият" тушунчаси билан узвий боғланган. Мулоқот фаолият турларидан бири сифатида қаралади. Мулоқот биргаликдаги фаолиятга бўлган эҳтиёжлар туфайли туғилувчи жараёндир. А.В.Петровский таъбири билан айтганда, мулоқот - биргаликдаги фаолият эҳтиёжлари натижасида вужудга келувчи, кишилар ўртасида алоқа ўрнатиш ва ривожлантиришнинг кўп қиррали жараёнидир. Бироқ мулоқот фақат биргаликдаги фаолиятга эҳтиёж туфайли туғилувчи жараён эмас, балки у шахслараро ўзаро таъсир жараёни ҳамдир.

Мулоқотнинг тузилишини когнитив - ахборот, бошқарувчанлик, аффектив - эмпатия, ижтимоий - перцептив томонлар ташкил этади. Ҳар қандай фаолият ҳам ижтимоий табиатга эга ва кишилар ўртасида турлича тақсимланган. Шу сабаб фаолиятни ташкил этиш учун кишилар ўртасида мулоқот бўлиши талаб қилинади. Айнан катталар билан бўладиган мулоқот туфайлигина бола ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштиради. Мулоқот кишиларнинг ҳар қандай ўзаро таъсири эмас, балки шундай ўзаро таъсирки, бу жараёнда унинг ҳар бир қатнашчиси фаол бўлиб, субъект сифатида, шахс сифатида намоён бўлади. Мулоқот инсоннинг ўзига ҳос эҳтиёжини, бошқа заруриятлар озиқ-овқатга, иссиқликка, таассуротларга, фаолликка, ҳавфсизликка интилиш каби эҳтиёжлардан фарқланувчи эҳтиёжни қондиришга қаратилган. Намоён бўлган эҳтиёж ўзини ва бошқа кишиларни шахс сифатида англашга, яъни бошқа кишиларга ва ўз - ўзига баҳо беришга қаратилишида ифодаланади. Шунинг учун бунда охириги психологик маҳсулот - бошқа кишининг ва ўзининг образи бўлиб, шу туфайли инсон фаолиятини бошқаради. Шундай қилиб, мулоқот кишилар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг муҳим шакли бўлиб ҳисобланади. Мулоқот-бу кишилар ўртасидаги алоқа. Бу алоқа натижасида бир кишининг бошқа бир кишига таъсир этиши амалга оширилади.

Мулоқот ёрдамида кишилар турли ҳил фаолиятни ташкил этадилар, ахборот алмашинадилар, ўзаро бир-бирини тушунишга эришадилар. Биргаликдаги фаолият мулоқот бўлишини талаб этади. Айнан биргаликдаги фаолиятда инсон бошқа кишилар билан ўзаро таъсирга киришади, улар билан турли - туман алоқалар ўрнатади, зарур натижага эришиш учун биргаликда ҳаракатлар қилади. Бу ерда мулоқот фаолиятнинг таркибий қисми сифатида

намоён бўлади. Фаолиятнинг барча турларида мулоқот уни режалаштиришни, амалга ошириш ва назорат қилишни таъминлайди. Мулоқот шахснинг ривожланишида катта аҳамиятга эга. Мулоқотсиз шахснинг таркиб топиши, шаклланиши мумкин эмас. Айнан мулоқот жараёнида тажриба ўзлаштирилади, билимлар тўпланади, амалий кўникма ва малакалар шаклланади, эътиқод ва қарашларга эришилади. Фақат мулоқот жараёнидагина маънавий эҳтиёжлар, ахлоқий, сиёсий ва эстетик ҳислар таркиб топади, ҳарактер шаклланади. Мулоқотнинг мақсади ва унинг қай даражада амалга оширилишига кўра самарадорлиги ҳақида фикр билдириш мумкин. Яъни мулоқот эҳтиёжларидан келиб чиқиб, унинг кондирилиши, муаммо ечими билан боғлиқ вазифаларнинг бажаришига асосланиб, мулоқотнинг самарали ёки самарасизлиги тўғрисида ҳулоса чиқарса бўлади. Шахслараро муносабат мулоқотга киришувчиларнинг ўзаро бир-бирларини тушунишга олиб келса, бундай ўзаро муносабатлар самарали ва фойдали ҳисобланади. Муомалага киришувчи томонларнинг ўзаро бир-бирларини тушунишга олиб келувчи йўл ёки маром ўз навбатида ўша шахсларнинг ўзаро бир-бирларини мавқе бўйича билишни таъминлайди.

Мулоқотнинг психологик тизимидан шу нарса маълумки, унинг уч асосий қисми, яъни муомала субъектларининг ўзаро бир-бирлари билан ахборот, ҳиссий кечинмалар ва фикр алмашинувини таъминловчи коммуникатив, ўзаро бир-бирларининг ҳулқ-атворларига таъсирларини белгиловчи интерактив ва бир-бирларини тўғрироқ, аниқроқ идрок қилиш ва баҳолашларини таъминловчи перцептив томони мавжуд. Ушбу тизимнинг ҳар бир томони муомаланинг зарурий ва муҳим таркиблари ҳисобланиб, унинг учинчи бўлаги шахслараро таъсир ўтказиш учун жуда муҳим муомалага киришувчи шахслар бир-бирларини яхши тушунишлари учун, аввало суҳбатдошнинг ўзи, ҳиссий кечинмаларини идрок қилган ҳолда фикран унинг мавқеида тура билиши, ўзининг унинг ўрнида ҳис қилиб, ўзида ҳукм сураётган ҳис-туйғулар доирасида унинг ҳолатига киришга интилиш (идентификация), қолаверса, бу жараёнда индивидуал ва ижтимоий онгда мавжуд бўлган мутлақ стереотип, онгда ўрнашиб қолган тасаввурлардан фойдаланиши (стереотипизация) ушбу жараён тўғри кечишини таъминлаб туради. Лекин бу жараёнлар шунчалик тез ва қисқа фурсатда кечадики, шахс баъзан ўзидаги ана шундай қиёслашларни онгсиз равишда, ҳаётий тажриба орқали ўрнашиб қолган шаблон -қолиплар асосида амалга оширади, шунинг учун айрим ҳолларда мулоқот самарасиз ёки ҳато кечиши мумкин. Ана шундай ҳатоликларга олиб келувчи жараён ижтимоий психологияда каузал атрибуция деб аталиб, унинг моҳиятини шахснинг кўпинча ўз ҳиссий кечинмалари ва тасаввурларида ўрнашиб қолган қолиплардан нотўғри фойдаланиш натижаси ташкил қилади.

Шахснинг йўналганлиги кишининг ҳаётий режалари, унинг ҳаётий фаоллиги даражаси ва мақсадларини белгилайди. Шахснинг йўналганлиги характернинг яхлитлиги, бирлиги, кучи асосида ётади. Шахснинг йўналганлиги инсоннинг бутун ҳатти-ҳаракатларида ўз аксини қолдиради. Ҳулқ - атвор фақатгина сабаблар орқали эмас, балки, муносабатларнинг

яхлит системаси орқали белгиланса-да, бу системада ҳар қачон нимадир олдинги планга чиқарилади ва бу, киши характериға ўзига ҳослик бағишлайди. Мулоқот жараёнининг самарадорлигини таъминловчи ижтимоий психологик омиллар ичида шахснинг мулоқот маромини эгаллаш кўрсаткичи муҳим ўрин тутди. Бу сифат мулоқот саводсизлигига зид бўлиб, охириги ҳислат қуйидаги омилларга боғлиқ: 1) ўзгалар мавқеида тура олмаслик, уларнинг ҳиссий кечинмалари, туйғулари ва муносабатларига бефарқлик; 2) ўз ҳис-туйғулари ва муносабатларини бошқара олмаслиги, ўз-ўзига маъсулиятнинг йўқлиги, ўз-ўзини таҳлил қилиш имконининг заифлиги; 3) суҳбатда ҳар бир инсон учун бир қарашда табиий ҳисобланган нутқ қобилиятининг йўқлиги, яъни фикр - мулоҳазалардаги мантиқ ва узвийликнинг мавжуд эмаслиги; 4) эшитиш қобилиятининг кучсизлиги, яъни бировга мурожаат маъносида гапириш қанчалик ижобий фазилят ва маъсулиятли фаолият бўлса, ўзгаларни, суҳбатдошни тинглаш ҳам шахсдан қатор сифатларни талаб қиладики, тинглай олиш уқуви ҳамсуҳбатни ўзига оғдиришнинг муҳим омилдир. Бу омилларнинг кучига эътиборсизлик, ўзгалар мавқеида тура олмаслик-муомалада субъектив ҳодисаларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, мулоқот техникаси деганда ушбу жараёнда бевосита иштирок этаётган ёки аниқроқ қилиб айтганда, қўлланиладиган нутқий вербал ёки нутқсиз - новербал воситалар назарда тутилади. Маълумки, одамлар ўзаро мулоқотга киришганда, энг самарали ва табиий сўзлашиш воситаси бўлмиш нутқдан фойдаланадилар, унинг таъсирчанлиги ва кучи, табиийки ўша сўзловчиларнинг малакаларига, тажрибасига ва ҳаётий кўникмаларига, тил бойликларидан қай даражада омилкорона фойдалана олишларига боғлиқ.

Мулоқот санъати билан бир қаторда эшитиш уқуви ва техникаси ҳам катта аҳамиятга эга. Зеро, эшитиш ёки тинглашнинг ҳам ўзига ҳос нозик томонлари мавжуд. Аввало, эшитиш ёки тинглаш гапириш учун мавжуд ёки тинглаш эса - тушуниш учун даркор. Бу икки ҳолатда тингловчининг юз ифодасидан тортиб, тингловчи суҳбатдошини фикр алмашиш учун тинглаганда, унинг диққати шу даражада таранг бўладики, натижада у то бирор лўқма ёки аниқ бир фикр тўпламагунча уни тинглайверади.

Иккинчи ҳолат - ахборотни тушуниш учун тинглаганда эса эмоционал кечинмалар ёки лўқмалар ҳар бир фикрга аниқлик киритиш, унинг моҳиятига тўлиқ етиб бориш учун ишлатилади, бунда тингловчининг суҳбатдошга нисбатан мавқеи олдингисидан анча суст кечади. Тинглаш техникасининг икки босқичи фарқланади; а) қўллаб-қувватлаш босқичи ва; б) шарҳлаш босқичи. Биринчи босқич асосан суҳбатдошга ташаббусни бериш ва унинг фикрларини охиригача баён этишга имконият бериш бўлиб, бунда бир қанча воситалар қўлланилади. Булар - "акс садо" - ҳар бир жумла ёки фикр охирида унинг охириги сўзларини қайтариб туриш; маъқулловчи ёки эътироз билдирувчи лўқмалар, қайтарилувчи сўзлар билан суҳбатдош фикрларини ҳиссий маъқуллаш. М: "қаранг-а", "қойил", "йўғ - е" кабилар; "Чорлаш ва қувватлаш" воситаси ҳам айрим лўқмалардан иборат бўлади, масалан, "кейин нима бўлади?", "яна-чи", "яшанг" сингарилар; "аниқлик киритувчи саволлар".

М; "нима демокчисиз?" ёки "аниқ мақсадингиз нима экан, ўзи?" ва ҳоказо. "Қўшимча луқмалар". Бунда гапнинг мазмунидан келиб чиқиб, айрим аниқликлар киритилади. Масалан: "мен ҳам эшитгандим, қани қолганини эшитайлик!". Бунда тингловчи танқидий мулоҳаза ҳам билдириши мумкин, ёки аниқ фикрни маъқуллайди, эътироз билдиради. Бундан ташқари, у тинглаш жараёнида суҳбатдошининг фикрларини таҳлил қилиши, маслаҳат билдириши, суҳбатдош фикрларини ўз сўзлари билан қайтариши ёки айтганларнинг йўналишини ўзлаштириш мақсадида бошқа предметга кўчириши ёки ҳазилга айлантириши мумкин. Булар, суҳбатнинг жонли, мазмунли, самарали бўлишини таъминлайди. Шундай қилиб, мулоқот уч хил йўналишда, яъни: 1) мулоқот - инсон фаолиятининг мустақил тури сифатида; 2) мулоқот - инсон фаолияти бошқа турларининг атрибути сифатида; 3) мулоқот - субъектларнинг ўзаро таъсири сифатида тушунилиши мумкин. Мулоқот кўп жиҳатдан мулоқотнинг ижтимоий-психологик механизмлари самарали қўлланишига боғлиқ. Мулоқотнинг бу муҳим усулларини эгаллаш, демак мулоқот маданиятини эгаллаш, вазиятларни психология ёрдамида бошқаришга ўрганишидир.

Мулоқотнинг муҳим ижтимоий-психологик механизмлари - ишонтириш, тақлид, уқтиришдир. Ишонтириш - у ёки бу мулоҳаза ёки ҳулосани мантиқий асослаб бериш жараёнидир. Ишонтириш ҳамсуҳбат ёки тингловчилар онгини шундай ўзгартиришни назарда тутадик, у мазкур нуқтаи-назарни ҳимоя этиш ва шунга мувофиқ ҳаракат қилишга тайёрликни вужудга келтиради. Ишонтириш - шахс ёки гуруҳга таъсир этиш усули бўлиб, у шахснинг ҳам ақлий, ҳам ҳиссий соҳаларига дахлдор. Тақлид қилиш психик таъсирнинг бир тури сифатида асосан индивид томонидан ҳулқ - атвор, ҳатти - ҳаракат, юриш-туришнинг муайян ташқи хусусиятларини такрорлашга қаратилгандир.

Психотерапевт В.Л.Леви ташқи ва ички тақлидни ажратиб кўрсатади. Ички тақлидда бошқа одамнинг ҳулқ - атвори ва туйғулари мантиқи ҳиссиёт билан билиб олинади. Бошқа одамга ички тақлид қилинганда унинг ташқи кўринишлари ҳисобга олинади, албатта, лекин улар табиий бўлиб кўринади. Мураккаб психик хусусиятларга тақлид дарҳол, бутунлигича амалга оширилади. Бошқалар билан мулоқотда бўлганимизда ифодалашимиз мумкин бўлганидан анча кўп нарсани идрок этамиз ва ҳис қиламиз. Уқтиришнинг моҳияти шундаки, тингловчининг гапираётган гапига тўла ва сўзсиз ишончи мавжуд, гапираётган одамнинг сўзлари тингловчида гапираётган одам назарда тутган тасаввурлар, образлар ва ҳис-туйғуларни уйғотади, уйғотилган тасаввурларнинг тўла равшанлиги ва сўзлиги шундай ҳаракатлар қилиш заруратини келтириб чиқарадики, бу тасаввурлар бошқа шахс воситасида эмас, балки тингловчининг ўзида бевосита кузатиши ёки билиб олиши орқали қилинади. Шахсларнинг мулоқотдаги ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнларидан бири сифатида уқтириш - ихтиёрий ва ихтиёрсиз, бевосита ва билвосита бўлиши мумкин.

Ҳар қандай фан бошқа фанлардан фақатгина мавзу баҳси ёки пайдо бўлиш тарихи билангина эмас, балки фактик маълумотлар туплаш, у ёки бу

гояни исботлаш учун ишлатиладиган услублари билан ажралиб туради. Услублар мукамаллиги аслида назарий тараққиётни, фан тараққиётини белгилловчи асосий омилдир.

Ҳозирги замон фанларининг тараққиёти шу билан ўзига хоски, уларда методологик муаммоларга қизиқиш анча юқоридир. Бунинг бир қанча сабаблари мавжуд бўлиб, улар аввало жамиятда рўй бераётган кескин ўзгаришларнинг сабабларидан бири ҳисобланган фан-техника тараққиёти мақсадлари билан фан мақсадаларининг уйғунлашуви, амалиётнинг фан олдига қуяётган талаблари даражасининг тобора ортиб бораётганлиги, тадқиқот қилиш воситаларининг мураккаблашиб бораётганлиги ва нихоят ҳар бир фанда рўй бераётган ўз тадқиқот принциплари ва текшириш усулларнинг қайта қуриб чиқишга интилишнинг яққол намоён бўлаётганлигидир.

Ижтимоий психология тўғрисида гапириладиган бўлса, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, аввало жамиятнинг бу фан олдига қуяётган талаблари ўзига хос бўлиб, бу талаблар жавоб бериш учун унинг текшириш услублари у даражада мукамал эмаслигидадир. Чунки шу давргача ижтимоий психологияда қузатилган нарсаси шу бўлдики, бу ерда назарий ишлар тадбиқий ишлардан анча кўпдир. Шунинг учун ҳам, Г.М.Андреева ижтимоий психологиянинг методологик муаммоларига тухталар экан, унинг бу борадаги интилишлари, вазифалари кўплигини таъкидлайди. Методологик муаммоларга қизиқиш, -деб ёзади у, - ижтимоий психологиянинг кучсизлиги эмас, балки унинг етилиш даврига кирганлигининг белгисидир.

"Методология" тушунчасининг илмий моҳияти нимада? Бу тушунчани турли назарий қарашлардаги олимлар ва турли тилда гаплашадиганлар турлича шартлайдилар ва тушунадилар. Масалан, Америкалик психологлар методология дэганда, тадқиқот жараёнида ишлатиладиган барча тадқиқот услублари ва техник жараёнларини тушунадилар. Лекин "методология" тушунчаси аслида услублар йигиндисидан кенгрок тушунчадир. Ҳозирги замон европа мамлакатларидаги олимлар, хусусан, рус олимлари фандаги методология дэганда, ушбу фан фалсафий асослари ва назарий қонуниятларидан келиб чиқадиган билимлар билан текширишнинг конкрет усуллари мажмуасини тушунадилар. Яъни, "методология" тушунчаси "конкрет методлар" ёки техник усуллар тушунчаларидан кенгрокдир.

Ижтимоий психологик тадқиқотларнинг методологик муаммоларига қуйидагилар киради. Биринчидан, эмпирик маълумотлар муаммоси, яъни қай турдаги маълумотларни ижтимоий психологик маълумотлар сифатида қабул қилиш мумкин. Чунки, бихевиористлар бундай маълумотлар сифатида кўз билан қуриб қайд қиладиганлар, хулқ-атвор шаклларни қабул қилишса, когнитив психология вақиллари фақат онгга тааллуқли бўлган белгиларини тушунадилар. Демак, ҳар қандай тадқиқотчи иш бошламай туриб, аввало нимани эмпирик бирлик қилиб олишини аниқ тасаввур қилиши ва унинг назарий жиҳатлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиши керак. Бундан ташқари, тадқиқот бирлиги аниқланган тақдирда, қандай ҳажмдаги бирликлар тадқиқотчини қаноатлантириши масаласи ҳам муҳимдир. Масалан,

ижтимоий психология бўйича соф экспериментал иш қилинганда, илгари синалган усул ёрдамида чекланган микдоридаги кишилар ёки гуруҳда тадқиқот ўтказиш мумкин - бу экспериментал маълумотлар дейилади. Лекин, баъзан тадқиқотчи кўп сонли текширувчилар билан иш кўрадики, бунда турли гуруҳларни ўзаро таккослаш билан маълумотларнинг тўғри ёки нотўғрилиги аниқланади. Бундай тадқиқотлар корреляцион тадқиқотлар деб аталади.

Иккинчи методик муаммо - бу у ёки бу ижтимоий психологик назария асосида қонуниятлар яратиш ва илмий тахминлар қилиш муаммоси. Илмий тадқиқот бошлашдан олдин тадқиқотчи маълум тахминлар юритади, лекин шу тахминларнинг аниқ чиқиши уша муаммо бўйича пишик - пухта назариянинг бир йўқлигига бевосита боғлиқ. Шунинг учун ҳам кўпинча фан соҳасига эндигина кадам куйган ёш олим ёки тадқиқотчи гипотезалар-тахминлар баён этишга қийналади, чунки ижтимоий психологияда айниятлар айрим, алоҳида тадқиқотлардан умумий хулоса олиш орқали тузилмайди, яъни дедуктив усул ҳар доим ҳам қўл келавермайди.

Учинчи муаммо - бу ижтимоий психологик муаммоларнинг сифати масаласи, яъни қандай маълумотни сифатли, ишонарли деб аташ мумкинлиги масаласидир.

Ижтимоий-психологик маълумотларнинг ишончлилиги.

Сифат ҳақида гап кетганда, тадқиқотчининг тадқиқот объектини қанчалик тўғри танлангани ҳамда туплаган маълумотларининг ишончлилигини қандай усуллар билан текширганлиги назарда тутилади.

Баъзан тадқиқотчи текширувчиларни тахминан, тартибсиз тарзда танлайди. Бу нарса унинг репрезентативлилик қонунини бузганлиги белгисидир. Йўл қўйилиши мумкин бўлган яна бир камчилик - бу ўша ўрганиш объектининг ҳажми ёки сони хусусида. Чунки амалиётда кўпинча текширилувчи қанчалик кўп бўлса, маълумот шунчалик ишончли бўлади, деган нотўғри фикр мавжуд. Агар тадқиқотчи иш бошлашидан олдин, айти мақсадларини, вазифаларини тадқиқотнинг назарий асосини яхши билган ҳолда тўғри илмий тахминлар-гипотезалар илгари сурилган бўлса, у кичикрок гуруҳда ўтказган экспериментларнинг маълумотига ҳам ишониши мумкин (масалан, ҳозирги моддага муносабатни талабаларнинг бир қанча акадмик гуруҳида ўрганиш мумкин).

Лекин тадқиқот услубини-методларини тўғри танлашда пилотаж-синов тадқиқоти ўтказишнинг аҳамияти каттадир. Унда уша гипотезаларнинг қанчалик асослилигини ҳам, методиканинг айнан мақсадга мувофиқлигини ҳам, текширилувчилар объектининг тўғри танланганлигини ҳам маълумотларнинг турғунлиги, ишончлилигини ҳам текшириб олиш мумкин. Бундан ташқари, шу босқичда тадқиқотчи эксперимент ёки анкета ўтказиш учун қўлай вазият ва вақтни белгилаш, ўз ёрдамчиларининг ишга қанчалик яроқликларини ҳам санаб олиш имкониятига эга бўлади.

Лекин асосий тадқиқот ўтказилгандан сунг текширувчи туплаган маълумотларнинг асослиги (валидрилиги), яъни танланган услубининг айнан шу сифатларини текширишга қаратилганлигини, уларнинг турғунлигини,

яъни ҳар қандай шароитда ҳам шу метод ёрдамида ва шу шароитда айти шу хилдаги маълумот туплашини ва маълумотларнинг аниқлигини, яъни танланган услуб мақсадга иuvoфликлигини исботлаб бериши керак.

Нихоят, маълумотларнинг сифати тадқиқотчининг ўз ишлари бўйича тузган ҳисоботиға ҳам боғлиқ. Ижтимоий психологик тадқиқот ҳақидаги ҳисобот қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

1. Кириш қисми, бу ерда тадқиқотни ўтказишдан кузланган мақсад, унга сабаб бўлган шарт-шароитлар ҳамда уни кимлар ўтказганлиги ёзилади.

2. Дастур қисми, бу ерда фойданилган адабиётлар, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, илмий тахмин-гипотезалар берилади.

3. Тадқиқот объекти ва услублар - эмпирик тадқиқот объектининг хусусиятлари, танланган методлар, синов босқичида тўпланган маълумотлар, уларнинг ишончлилиги қандай усулларда текширилганлиги ёзилади.

4. Натижалар - тадқиқотнинг ўз олдига қуйган вазифалари ва гипотезалардан келтириб чиқарилади, уларнинг қанчалик исботланганлиги кичик жадваллар ёки графикларға курсатилади.

5. Хулоса ва тавсиялар - улар тадқиқотнинг мантикидан чиқарилади.

6. Якун - барча қилинган ишлар бўйича якун ясаиб, келажак учун режалар белгиланади.

7. Илова. Бу қисмда ишлатилган услублар, техник воситалар баён этилиб, компьютер дастурлари, статистика маълумотлари, катта жадваллар ва шунга ўхшаш тадқиқотға тааллуқли ҳужжатлар илова қилинади.

Юқорида баён этилган барча методологик ишларға қаршли тадбирларнинг сифати ва савияси тадқиқотчининг қанчалик илмий саводхон эканлигини белгиловчи курсаткичлар ҳисобланади ва у ўтказган илмий тадқиқот ишининг баҳосини белгилайди.

2-Мавзу: Муомала умумий психология муаммоси сифатида Муомала ва билиш жараёнлари. (2 соат).

Режа:

1. Б.Ф.Ломов мактабида муомала бўйича олиб борилган тадқиқотлар.

2. Ижтимоий психологиянинг турли назарий йўналишларида муомала талқини

3. Необихевиористик йўналиш.

4. Когнитив йўналиш.

5. Интеракцион йўналиш.

6. Психоаналитик йўналиш.

Муомала жараёнини ташкил этишда ўзаро таъсир аҳамияти. Муомала жараёни шахсларо ва гуруҳларо муносабатларнинг асосини ташкил этади. Чунки, мулоқот жараёнида одамлар бир-бирлари билан маълумот алмашиб, ўзаро таъсир кўрсатадилар ва бир-бирларини янада аниқроқ англашға, тушунишға ва идрок қилишға ҳаракат қиладилар. Биргаликдаги фаолият жараёнида шахсларнинг бир-бирларини тушунишлари ва аниқ идрок қилишлари мулоқотнинг самарали кечишини таъминлашға хизмат қилади.

Биргаликдаги муомала жараёнида таъсир кўрсатиш турлича кечиши мумкин. Бу таъсир мулоқотга киришувчи шахсларнинг мулоқот техникасини қанчалик эгаллаганлиги, уларда рефлексия даражаси қанчалик ифодаланганлиги билан белгиланади. Бундан ташқари, мулоқотга киришувчи шахслар бир-бирларини қанчалик даражада идрок эта олишлари ҳам муҳим бўлиб ҳисобланади.

Ундан ташқари, мулоқотга киришувчиларнинг ижтимоий мавқеи, жамиятда тутган ўрни, уларда ижтимоийлашувнинг ифодаланиши даражаси, билим савияси, дунёқараши, маънавияти ва маданиятлилиги ҳам муҳим омиллар сифатида аҳамиятлидир. Таниқли америкалик олим Эрик Берн (Леонард Бернштейн) нинг мулоқотга киришиш техникаси борасидаги концепцияси диққатга сазовордир. У мулоқот субъектларини учта даражада, яъни: ота-она, катта киши ва бола ролида тасвирлайди ва тасаввур қилади. Унга кўра ҳар бир шахс ўз амалий фаолиятида ушбу учта мулоқот шаклини бошидан кечириши мумкин. Бироқ, уларнинг қайсисини қай вақтда қўллаш унинг ўзига боғлиқ ва барча муносабатлардаги зиддиятлар ушбу мулоқот шакллариининг мевасидир, дейди. Ижтимоий психологияда ўзаро таъсир жараёни ижтимоий муносабатларнинг ўзига ҳос томонларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Мулоқотнинг ёш билан боғлиқ, касб билан боғлиқ, ҳудудий хусусиятлар билан боғлиқ ва ижтимоий нуфўзи билан боғлиқ бўлган жиҳатлари мавжудки, улар ўзаро таъсир психологиясининг этик (ахлоқий) томонларини ташкил этади. Ижтимоий муносабатларни ташкил этиш ва уларнинг муваффақиятли амалга оширилиши айнан ушбу мулоқот усуллари ва уларнинг мақбул қўлланиши шаклларига боғлиқдир. Ушбу жиҳатлар мулоқотнинг муваффақиятини таъминлайди, шахалараро ва гуруҳлараро муносабатлар сифатини юқори поғонада сақлаб туришга имкон яратади. Мулоқот жараёнини ташкил этишда ўзаро таъсир яратади. Мулоқот жараёнини ташкил этишда ўзаро таъсир муҳим аҳамиятга эга. Бу эса юқорида таъкидлаб ўтилган рефлексия, идентификация ва стереотиплашиш хусусиятларининг намоён этилиши даражасига қараб турлича кечиши кузатилади. Шу боис, турли даражада шаклланган кичик гуруҳларда гуруҳий жипсликнинг асосий омили бўлган шахслараро муносабатларнинг ижобий тарзда намоён этилишини таъминлаш учун ўзаро таъсирнинг самарали йўларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

3 – мавзу: Муомала ривожланиши . Гўдаклик, илк болалик, мактабгача ёшдаги, ўсмирлик ва ўспиринлик, етуклик ва кексалик даврида муомала. (2 соат)

Режа:

- 1) Муомала ахборот алмашиш воситаси сифатида (муомаланинг коммуникатив томони)
- 2) Коммуникатив жараёнда ахборот алмашиш хусусиятлари.
- 3) Коммуникатив тусиклар.
- 4) Ахборот турлари.

- 5) Коммуникация усуллари, нутқ.
- 6) Новербал коммуникация.
- 7) Белгиларнинг оптик-кинетик тизими.
- 8) Белгиларнинг паралингвистик ва экстралингвистиктизми.
- 9) Проксемика. Визуал муомала.

Мулоқот кишиларнинг ҳамқорликдаги фаолияти эҳтиёжлари асосида туғиладиган улар ўртасидаги алоқа ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир. Мулоқот ҳамқорликдаги фаолият қатнашчилари ўртасида ахборот алмашилишни ўз ичига олади, бу мулоқотнинг коммуникатив томонида ифодаланади. Одамлар бир-бири билан муносабатга киришишда тилдан муомала воситаси сифатида фойдаланадилар. Мулоқотнинг иккинчи томони муомалага киришувчиларнинг ўзаро таъсиридир. Бунда фақат сўзлар эмас, балки ҳаракат ва ҳолатлар ҳам алмашинади. Масалан, сотувчи билан харидор ўртасида бирор сўз айтмасдан муомалага киришиш мумкин. Мулоқотнинг учинчи томони муомалага киришувчиларнинг бир-бирини идрок қилишидир. Муомалага киришувчиларнинг бир-бирини тўғри тушуниши муҳим аҳамиятга эга. Шундай қилиб, мулоқотнинг шартли уч томонини ажратиш мумкин: коммуникатив (ахборот бериш), интерактив (ўзаро таъсир) ва перцептив (ўзаро идрок қилиш).

Мулоқотнинг бу уч томонининг бирлиги муомалага киришувчи кишиларнинг ўзаро муносабати ва ҳамқорликдаги фаолиятининг ташкил этиш усули сифатида намоён бўлади. Мулоқотнинг мазмуни - ахборот алмашиш, ўқитувчи томонидан турли коммуникатив воситалар ёрдамида ўқувчилар билан ўзаро тушуниш ва ўзаро муносабатларни ташкил этишдир. Педагогларнинг тарбиявий ва дидактик вазифаларни ўқитувчи ҳамда ўқувчилар жамоаси ўртасида муносабатларни таминламай туриб амалга ошириб бўлмайди.

Мулоқот икки ва ундан ортиқ кишилар ўртасида билиш ёки баҳолаш тарзидаги ахборот алмашишда намоён бўлувчи ўзаро таъсирдир.

Мулоқотнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш ва фаолият кўрсатиш жараёнида одамларни бирлаштирадиган умумий нарса ишлаб чиқариш тарзида тушунилиши ана шу умумий нарса аввало мулоқот воситаси сифатидаги тилдан иборат эканлигини билдиради. Тил мулоқотга киришувчилар ўртасида алоқа боғланишини таминлайди. Уни бу мақсад учун танланган сўзлар моҳиятига кўра кодлаштирган ҳолда ахборотни малум қилаётган киши ҳам, бу моҳиятнинг кодини очган, яъни унинг маъносини ошкор этган ва ана шу ахборот асосида ўз хулқ - атворини ўзгартирган ҳолда бу ахборотни қабул қилаётган киши ҳам тушунади.

А.В.Петровский фикрича, ахборотни бошқа кишига йўллаётган киши (коммуникатор) ва уни қабул қилаётган киши (реципиент) муносабат ва биргаликдаги фаолият мақсадларига эришиш учун моҳиятларни кодлаштириш ва кодини очишнинг битта ягона тизимидан фойдаланишлари, яни битта тилда сўзлашишлари керак. Моҳият - белгининг теварак - атрофдаги воқеликни билишни ифода этадиган қисм сифатидаги мазмунга эга бўлган жихатидир. қурол одамларнинг меҳнат фаолиятини ифодалагани

сингари белгилар хам уларнинг билиш фаолияти ва муносабатини намоён қилади.

Сўзлар белгилари тизими хаёт кечирish, ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш ва узатиш воситаси сифатидаги тилни таркиб топтиради. (Умумий психология.140-бет). Тил ёрдамида мулоқотга киришиш туфайли борлиқнинг алоҳида бир кишининг миёсидаги инъикоси бошқа одамларнинг миёсида акс этаётгани билан доимий равишда тўлдирилиб туради - ўй-фикрларини айирбошлаш, ахборот бериш рўй беради. Ўқитувчи у ёки бу сўзни ишлатганда унинг ўзи хам, унинг тингловчилари хам ёлғиз ўша битта ходисани назарда тутишади ва уларда англашилмовчилик юз бермайди. Мохиятлар тизими кишининг бўтун хаёти давомида ривожланиб ва бойиб боради. Уни собитқадамлик билан шакллантириш ўрта таълимнинг хам, олий таълимнинг хам марказий бўғини хисобланади. Демак, тил билан мулоқот узвий боғлиқ холда ривожланиб боради.

Хамқорликдаги фаолиятда зарурият туфайли инсон бошқа кишилар билан бирлашиши, улар билан муносабатга киришиши, алоқа ўрнатиши, ўзаро тушунишга эришиши ва керакли ахборотни олиши, шунга мос жавобни бериши керак. Бунда мулоқот фаолиятнинг бир томони, унинг ахборот аспекти - коммуникация сифатида намоён бўлади. Бироқ предмет яшаш билан бирга инсон ўзи ясаган предметда ўзини “трансляция” қилади, яни ўзини бошқаларда давом эттиради. Хосил қилинган предмет (қурилган бино, ёзилган қаторлар, ўтқазилган дарахт) бир томонидан фаолият предмети, иккинчи томондан инсон ўзини кўрсатадиган воситадир. Чунки бу бошқа кишилар учун хосил қилинган. Шундай қилиб, фаолият мулоқотнинг бир қисми, унинг томони; мулоқот фаолиятнинг бир қисми ва томонидир. Лекин мулоқот ва фаолият барча холларда яхлит (бузилмас) бирликни ташкил этади.

Тил муомала воситасидир. Тил муомалага киришувчилар ўртасидаги коммуникацияни тامينлайди, чунки уни ахборот берувчи хам, уни қабул қилувчи хам бирдай тушунади. Бошқа кишига ахборот берувчи (коммуникатор) ва уни қабул қилувчи (реципиент) мулоқот жараёнида бир хил тилдан фойдаланиши керак, акс холда бир-бирини тўғри тушунолмайди. Ахборот алмашишда бола онасига саволлар беради ва улар унга жавоб берадилар, бу жавоблардан бола ўз фаолиятини кейинчалик фойдаланадиган умумий билимларнинг фақат озгина қисмини олади. Умумий билимларнинг бу озгинагина қисмини бола тил шаклида, тил ёрдамида сўз белгилари тизимида хосил қила олади. Мактабда хам худди шундай бўлади, ўқувчи олам хақида барча билимларни ўқитувчининг тушунтиришидан ёки дарсликдан, яни тил ёрдамида ўзлаштиради. Бу ерда тил ўзининг муҳим вазибаларидан бирини бажарадиган, яни яшаш воситаси ижтимоий - тарихий тажрибани бериш ва ўзлаштириш воситаси тарзида намоён бўлади.

Иккинчидан, хар бир алоҳида одамнинг иш-харакати ва фаолиятини кўпинча ижтимоий қийматга эга бўлмаган ўзга кишиларнинг бевосита тажрибалари белгилайди. Масалан, мен ошхона томон йўл оламан. Йўлда ўртоғим учраб менга: “ошхона ёпилган”, дейди. Шу пайтда бу хабар менинг

фаолиятимни маълум бир тарзда бошқаради: мен қайрилиб, бошқа ошхона томон жўнайман. Бу ерда тил ўзининг бошқа муҳим вазифаси билан, яъни восита ёки коммуникация усули ёки одамнинг хатти - ҳаракатларини бошқарувчи бир восита сифатида намоён бўлади. Ҳар қандай коммуникация, ҳар қандай муносабат суҳбатдошига таъсир қилишдан иборатдир.

Учинчидан, ҳар бир алоҳида одамнинг иш - ҳаракатлари ва фаолиятларини ҳар бир айрим кишиларнинг шахсий тажрибаси белгилайди. Одамнинг “шахсий” тажрибаси, ўз индивидуал тажрибаси бошқа кишиларнинг тажрибалари ва ижтимоий тажрибанинг ўзига хос аралашмасидан иборат. Одам ҳайвондан фарқли ўлароқ, ўз ҳаракатларини режалаштира олади. Бундай режалаштиришнинг ва умумий фикрий масалаларни ҳал қилишнинг асосий қуроли тилдир. Бу ерда биз тилнинг учинчи вазифаси ақлий фаолиятнинг (идрок, хотира тафаккур, ҳаёл) қуроли сифатидаги вазифасига тўқнаш келдик. Сўз белгилар тизими сифатида тилдан нутқ фаолиятида фойдаланилади.

Нутқ фаолияти - одам томонидан ижтимоий - тарихий тажрибани ўзлаштириш ва авлодларга бериш ёки коммуникация ўрнатиш ўз ҳаракатларини режалаштириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир. Нутқ фаолияти алоқа жараёнининг ўзидир. Нутқ фаолиятининг қуйидаги турлари фарқланади: фаол ва пассив нутқ. Сўзловчининг нутқи фаол нутқ. Тингловчининг нутқи пассив нутқ ҳисобланади. Нутқ ички, ташқи нутққа бўлинади. Ташқи нутқ - ёзма ва оғзаки нутққа, оғзаки нутқ еса монолог ва диалогик нутққа бўлинади. Монолог - бир кишининг ўзига ёки бошқаларга қаратилган нутқдир. Бу ўқитувчининг баёни, ўқувчининг тўлароқ жавоби, маруза ва бошқалардир. Монологик нутқ малум қийинчиликларга эга. Монологда гапираётган киши фикрларнинг аниқлигига, грамматик қоидаларнинг сақланишига, логика ва айтилаётган фикрларнинг изчиллигига етибор бериш керак.

Диалогик нутққа нисбатан монологик нутқ кечроқ шаклланади. Мактабда ўқувчиларда монологик нутқни ривожлантиришга алоҳида етибор беришлари керак. Икки ёки ундан ортиқ кишилар ўртасидаги нутқ диалог дейилади. Диалогик нутқда баён қилинаётган фикр кўп жихатдан ундан олдинги фикрга боғлиқ бўлади. Диалогик нутқда суҳбатдошларга малум бўлган айрим сўзлар тушириб қолдирилади. Шунинг учун ёзиб олинган диалог бошқаларга унчалик тушунарли бўлмаслиги мумкин. Диалогик нутқда ҳар хил турдаги шаблонлар, яни одатланиб қолган сўз бирикмаси кўп учрайди (қойил, марҳамат қилиб айтингчи).

Нутқнинг ички нутқ деб аталган тури нутқ фаолиятининг алоҳида тури ҳисобланади. Ички нутқ амалий ва назарий фаолиятни режалаштириш фазаси сифатида намоён бўлади. Биз сўзни чала - ярим айтишимиз биланок тушунаверамиз. Ички нутқ айрим оғзаки нутқ актларидан юксакроқ, хусусан ихтиёрийлик даражаси анча юксакроқ бўлган оғзаки нутқдан юксакроқ содир бўлиши мумкин.

Ёзма нутқ монологик нутқнинг турларидан бири бўлиб, ёзма нутқ монологик нутққа нисбатан батафсилроқдир. Ёзма нутқ туфайли кишилар

тўплаган тажрибани авлоддан авлодга енг яхши тарзда етказиш имконияти бор. Ёзма нутқ пиктографиядан минглаб сўзлар бир неча ўнлаб харфлар ёрдамида ифода этилаётган ҳозирги замон ёзувига қадар ривожланди. Кўпинча бир нарсани ёзиб қўйиш - бу уни англаб олиш ва еслаб қолиш демакдир.

Нутқ механизмлари ва нутқсиз коммуникация

Нутқ ўзининг физиологик негизига кўра, эшитиш ва ҳаракат анализаторлари фаолиятини бажаради. Мия қобиғида ташқи олам томонидан бўладиган турли хил қўзғатувчилар билан сўзларнинг талаффуз қилинишини бошқариб турадиган товуш пайчалари, ҳиқилдоқ, тил ва бошқа азолар ҳаракати ўртасидаги муваққат боғланишлар ўрнатилади. Нутқ иккинчи сигналлар тизими негизида амал қилади. Сўз, И.П.Павлов фикрича, “сигналлар сигнали”дир. Нутқни дастурлаштириш - нутқий ифоданинг, яни киши билдирмоқчи бўлган фикрнинг манавий ўзагини тузиш - биринчи босқич ҳисобланади. Иккинчи босқич - жумланинг синтактик таркибини тузишдан иборат. Нихоят, жумлани овоз чиқариб айта бошлайди, яни нутқ реал тарзда руёбга чиқади. Шундай қилиб, “тапириш” жараёни бошланади. Бу жараён давомида коммуникатор узатилиши лозим бўлган ахборотни кодлаштиради. Реципиент тинглаш жараёнида олинган ахборотнинг кодини очади. Бу коммуникатор айтмоқчи бўлган сўзнинг англаб етилишини таминлайди.

Нутқий фикр - мулоҳазани кодлаштириш ва кодини очиш жараёнлари оғзаки мулоқотда муваффақият келтирадиган ақлий марказлар ва тизимлар сақланиб қолганда юз беради. Мабодо ушбу тизимлар ишида бузилишлар рўй берса, киши нутқида турли хилдаги бузилишлар - афазиялар (сўзлашиш ва тушуниш қобилиятининг йўқотилиши) содир бўлади.

ХИХ асрнинг ўрталаридаёқ олимлар миянинг бази бир қисмлари ишидаги бузилиш нутқнинг бузилишига олиб келишини кашф этган эдилар. Жумладан, П.Брока беморларда чап ярим шарнинг пастки пешона қисмидаги бурмалари орқали орқа томонининг учдан бир улуши шикастланган ҳолда сўзларни талаффуз етишда бузилиш рўй беришини аниқлади. Кейинроқ К. Вернике чап ярим шарнинг устки чакка қисмидаги бурмалари орқа томонининг учдан бир улуши шикастланганда сўзларни тушунишнинг бузилиши ҳолларини тавсиф қилган еди. Мия тўқималарининг ушбу қисмлари ҳаракатлантирувчи нутқ (“Брока маркази”) ва нутқни тушуниш (“Вернике маркази”) “марказлари” деб юритила бошлади. Лекин кейинчалик, асосан психофизиологлар (А.Р.Лурия, Н.А.Бернштейн, П.К.Анохин ва бошқалар) нинг илмий ишлари туфайли нутқнинг физиологик негизи миянинг алоҳида қисмлари (“Нутқ марказлари”) фаолиятдан кўра кўпроқ яхлит ҳолдаги мия фаолиятининг мураккаб тарзда ташкил топишдан иборат эканлиги аниқ - равшан бўлди. Шундай қилиб, нутқ функцияларининг жўшқин, яни анатомик тарзда эмас, балки ҳаракатчан тарзда чекланиши тўғрисидаги тасаввур таркиб топдики, бу марказий асаб тизимининг кенг равишда компенсациялаб туриш имкониятларидан фойдаланиши муносабати билан нутқнинг бузилишини тўғрилашида жуда катта аҳамият касб этади.

Новербал (нутқсиз) коммуникация воситаларига юз ифодаси, мимика, оханг, пауза, поза (холат), кўз ёш, кулгу ва бошқалар киради. Бу воситалар вербал коммуникация - сўзни тўлдиради, кучайтиради ва базан унинг ўрнини босади. Болгарларда бошни қимирлатиш йўқ дегани, русларники тескариси бўлади. Турли ёш гуруҳларида новербал коммуникация воситаси турлича бўлади. Масалан, болалар кўпинча катталарга таъсир этиш, уларга ўз хоши ва кайфиятларини ўтказишда йиғидан восита сифатида фойдаланадилар. Ахборотни сўз билан баён этишнинг мазмуни ва мақсадига новербал коммуникация воситаларининг мос келиши муомала маданиятининг бир туридир.

Ўртоғининг бошига тушган кулфатдан хабар топиб, унга ҳамдардлик билдираётган суҳбатдоши нутқсиз коммуникация белгиларини ишлатади: юзларини ғамгин тутати, паст охангда, қўлларини юзига ё пешонасига қўйган ва бошини чайкаган холда чуқур хўрсиниб гапиради ва х.к.

Нутқсиз коммуникацияни амалга ошириш учун турли хил ёш гуруҳларида турлича воситалар танланади. Нутқсиз коммуникацияда қўлланилаётган воситаларнинг ахборотни сўз билан ўтказиш мақсадларига ва мазмунига мувофиқлиги муносабат маданиятининг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Бундай мувофиқлик ҳам оғзаки ва ҳам нутқсиз коммуникация воситалари касб фаолиятининг қуроли ҳисобланган педагог учун жуда муҳимдир.

Киши эҳтиёжлари азалдан агар у бошқа одамлар билан биргаликда ҳаракат қилган холда ўзаро муносабатга киришган тақдирдагина қондирилиши мумкин бўлиб келган. Бу хол субъектда унинг учун нима муҳим ва аҳамиятли эканлигини айтиш эҳтиёжини келтириб чиқаради. Бола аниқ - равшан нутқни эгаллай бошлайди, биринчи ёшнинг охирига етганда бунинг дастлабки белгилари пайдо бўлади. Мураккаб талаффузни талаб қилмайдиган ва осон айтиладиган “о-па”, “бу-ви” каби охангдош сўзлар жумласидандир. Катта ёшдагилар бу ҳамоҳангликни конкрет шахсларга – она – ота – бувига боғлайдилар ва болага ана шу охангдош сўзларнинг унинг яқин атрофидаги конкрет шахслар билан боғланиши қарор топишига (“бу сенинг бувинг”) ёрдамлашадилар. Бола сўзни талаффуз қиларкан, истаганига эришишга - эътибор қилишига, эркалатилишига, ўйинчоқ кабиларга эришишига интилади. Сўз алоқа воситасига айланади. қўлланиладиган сўзлар сони борган сари тўхтовсиз орта боради ва 2 ёшда болаларнинг сўз бойлиги ҳаддан зиёд кенгайибгина қолмасдан, балки уларнинг грамматик шакллари тўғри ишлатилиши ҳам мумкин бўлиб қолади, жумлалар мураккаблашиб ва узунроқ қилиб тузила бошлайди. Боланинг тили мактаб ёшигача бўлган йиллар давомида бойиб боради.

Мактабда ўқиш, ёзиш, кейинроқ еса тил ва адабиёт дарсларида болаларда мулоқот воситаси сифатида тилга ва муносабат жараёни сифатида нутққа онгли муносабат шакллантирилади. Тил ўқитувчи томонидан махсус уюштирилган таҳлил предметиға айланган холда ўқувчилар олдида ижтимоий жихатдан шаклланган қонунлар таъсириға бўйсунадиган мураккаб белгилар тизими сифатида намоён бўлади.

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларда ва ўқувчиларда нутқий муносабатга киришиш малакасини ҳосил қилишда педагогиканинг роли каттадир. Бу ўринда ҳам ўқитувчининг эркин ҳамда аниқ-равшан нутқи ўқувчилар нутқи ва тафаккурини ривожлантиришнинг биринчи даражали муҳим шартларидан ҳисобланади. Юксак нутқ маданияти - ўқитувчи томонидан вақтдан оқилона фойдаланишнинг муҳим шартидир. Демак, нутқ фаолияти турли даврларда ўзига хос шаклланиб, такомиллашиб боради.

Мулоқот мақсадлари кишиларнинг биргаликдаги фаолияти эҳтиёжларини акс эттиради. Бу ҳол қуруқ сафсатабозликнинг, яъни фатик мулоқотнинг, коммуникация воситаларининг биргина мулоқот жараёнининг ўзини ҳосил қилишдан иборат ягона мақсад йўлида тутуруксизлик билан фойдаланилишини мустасно этмайди.

Кишилар мулоқотга киришар экан, савол бериш, буйруқ, илтимос қилиш, бирор нарсани тушунтириш билан бирга ўз олдига бошқаларга таъсир этиш, шу нарсани уларга тушунтириш мақсадини кўяди. Мулоқотнинг мақсади кишиларнинг биргаликдаги фаолиятига эҳтиёжини акс эттиради. Бунда мулоқот шахслараро ўзаро таъсир сифатида намоён бўлади, яни кишиларнинг биргаликдаги фаолияти жараёнида пайдо бўлувчи алоқа ва ўзаро таъсирлар йиғиндисидир. Биргаликдаги фаолият ва мулоқот ижтимоий назорат шароитида рўй беради. Жамият ижтимоий нормалар сифатида махсус ҳуққ-атвор намуналари тузилишини ишлаб чиққан. Ижтимоий нормалар кўлами нихоят кенг-меҳнат интизоми ҳарбий бурч ва ватанпарварлик ҳушмуомалалик қоидалари ана шулар жумласидандир. Ижтимоий назорат мулоқотга киришувчилар бажарадиган ролнинг “репертуар”ига мос ҳолда намоён бўлади.

Психологияда “рол” деганда ижтимоий (социал) мавқени эгаллаб турувчи ҳар бир кишидан атрофдагилар кутадиган, норматив томонидан мақуллаangan ҳуққ-атвор намунаси тушунилади. (Ёш, мансаб, жинс ва оиладаги, ўқитувчи ва ўқувчи шифокор ва бемор, катта киши ёки бола, бошлиқ ёки ходим, она ёки буви, эркак ёки аёл, меҳмон ёки мезбон ролида намоён бўлиши мумкин). Ўз навбатида ҳар бир рол ўзига мос талабларга жавоб бериши керак.

Бир киши турли мулоқот вазифаларида турли ролларни бажариши мумкин. Масалан, хизмат жойида директор, касал бўлса врач кўрсатмаларига итоат этувчи бемор, оилада кекса ота - онасининг қобил фарзанди, меҳмондўст оила бошлиғи бўлади. Турли ролларни бажарувчи кишиларнинг ўзаро муносабати ролли кутишлари билан бошқарилади. Хохлайдими ёки йўқми атрофдагилар ундан малум намунага мос келувчи ҳуққ - атворни кутадилар. Агар рол яхши бажарилмаса ижтимоий-назорат томонидан баҳоланади, озми-кўпми чекланишлар қилинади.

Турли хил ролларни бажараётган кишиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати роллар эҳтимоли билан бошқарилади. Ролнинг қандай бажарилиши социал назорат остида бўлади, ижтимоий жихатдан баҳоланади, намунадан четга чиқиш эса қораланади. Жумладан, ота-оналар меҳрибон, ҳушмуомала, боланинг айбига нисбатан шафқатлироқ бўлишлари керак-бу роллар

эҳтимолига мос бўлиб тушади ва ижтимоий жихатдан мақулланади. Аммо атрофдагиларга ота-онанинг хушмуомалалиги хаддан ошиб кетаётгани сезилиб туради ва қораланади. Вақти келганда ота-она болага нисбатан каттиққўл, талабчан бўлишлари лозим. Шундай қилиб, ўзаро биргаликда ҳаракат қилаётган кишилар хулқ-атворининг бир-бирларидан кутган тахминларига мослиги мулоқот жараёнида муваффақиятга эришишнинг зарур шарти ҳисобланади.

Кишининг бошқалардан эшитишга ёки уларда кўришга тайёр бўлган нарсани улардан кутиш мумкинлигини беҳато ва аниқ тахмин қилиш қобилияти, малакаси одоб дейилади. Одобсизлик-бу мулоқот жараёнида мулоқотга киришганларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракатларининг издан чиқишига олиб келадиган ва баъзан можароли вазиятларни вужудга келтирадиган даражада бузилиши демакдир. Одобсиз хулқ-атвор нисбатан беғараз табиатга эга бўлади. Педагогик одобнинг тегишли алоқа ўрнатиш чоғида тарбиячига инъом этадиган имкониятларидан фойдаланиш ўқувчининг ривожланиши учун истикбол яратиб берган ҳолда унинг шахсини шакллантириш жараёнини анча қулай шароитларда амалга ошириш имконини беради.

Мулоқотнинг бевосита муваффақиятининг шарти ўзаро таъсир этувчи кишиларнинг ҳар биридан кутилаётган ҳаракатларга мос келувчи хулқ - атвор намунасини қўлланишидир. Кишининг бошқалар ундан нимани кутаётганини, нимани эшитишга ва ундан нимани кўришга тайёр эканлигини тўғри, аниқ, ҳатосиз кўчира олиш қобилияти такт деб аталади.

Ўқитувчи ўқувчилар жамоаси кишилардан ташкил топганлигини унутмаслиги ҳар бир ўқувчи шахсини етибордан четда қолдирмаслиги керак. Ўқувчилар билан психологик алоқанинг қисқа муддатга бўлсада йўқолиши, оғир оқибатларни вужудга келтиради.

Педагогик мулоқотда психологик боғланиш ва шахслараро можаро.

Боғланиш (лотинча бўлиб, “яқинлашиш”) - мулоқотга кирувчилар ўртасида икки томонлама алоқа бўлишини тақозо этади. Бунга эришиш ва уни кўнгилдагидек ривожлантириш шарти муносабатга киришувчи шахсларнинг ўзаро бир-бирларига ҳурмати, ишончидан иборатдир. Педагог ўқув - тарбия иши жараёнида ўқувчилар билан алоқа боғларкан, улардан ўқитувчи ролининг ўзи тақозо этадиган даражада иззат - икром кутади. Агар педагог ўз тарбияланувчиларига нисбатан ишонч ва ҳурмат билан муносабатда бўлса, у ҳар қанча каттиққўл ва талабчан бўлган тақдирда ҳам, унинг энг арзимас танбехлари таъсирли бўлади. Талаба ўқитувчининг сўзларида ўзига нисбатан ҳурмат-эътиборни сезмаса, жуда асосли ва мантиқан тўғри панд - насиҳатларни кўпинча лоқайд қолдириши мумкин.

Ўзини ўзи ҳурмат қилиш туйғуси - бу аниқ, лекин мўрт қуролдир. Психологик боғланишнинг бузилиши эса шахслараро можарога сабаб бўлиши мумкин.

Айрим вазиятларда бир - бирини инқор этувчи қадриятлар, вазифалар ва мақсадларнинг мавжудлигини акс эттирувчи позициялар антагонизми юзага чиқадики, базан бу ўзаро адоватни келтириб чиқаради - шахслараро

можаро содир бўлади. Можаронинг ижтимоий мохияти турлича ва шахслараро муносабатлар негизини ташкил этадиган кадриятларга боғлиқ бўлади. Можаро биттаси ноинсофлик қилган иккита ўртоқнинг тўқнашуви тусини олади.

Биргаликдаги фаолият жараёнида можароларнинг сабаблари ўрнида икки хил тоифадаги детерминант, яни ашёвий - амалий келишмовчиликлар ва шахсий - прагматик манфаатлар ўртасидаги тафовут майдонга чиқади. Можароларнинг келиб чиқишига мулоқотга киришувчиларнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилишларига ғов бўлган ва бартараф этилмаган маънавий англашилмовчиликлар сабаб бўлади. Муносабатдаги маънавий англашилмовчилик - бу айтилган талабнинг, илтимоснинг, буйруқнинг маъноси мулоқот боғлашган шериклар учун мувофиқ эмаслигидир. Бу ҳол уларнинг ўзаро ҳамжихатлиги ва биргаликда ҳаракат қилиши учун тўсқинлик туғдиради.

Агар педагог талабалар психологиясини яхши билса, уни эътиборга олса, талабанинг қизиқишларини ва эътиқодини, ёшига хос хусусиятларини, илгари эгаллаган тажрибасини инобатга олса, унинг истиқболи ва қийинчиликлари билан ҳисоблашган ҳолда иш тутадиган бўлса, манавий англашилмовчиликларни бартараф этиш мумкин.

Сўзлар киши онгининг бошқа фактлари каби мохиятларнинг умумий тарзда қабул қилинган тизимидан ташқари алоҳида ҳар бир киши учун хос малум даражадаги шахсиятга оид мазмун, қандайдир алоҳида аҳамият касб этади. Мохиятлар билан шахсиятга оид мазмуннинг нисбати А.Н. Леонтьевнинг асарларида чуқур тадқиқ этилган эди: “Шахсиятга оид мазмунлар мохиятлардан фарқли ўлароқ...ўзининг ортиқча индивидуаллигига, ”нопсихологик” тарзда мавжудлигига эга эмас. Агар ташқи сезувчанлик субъект онгида мохиятларни обектив оламнинг реаллиги билан боғлаб турса, шахсиятга оид мазмун еса уларни унинг ушбу оламдаги ҳаёти реаллиги билан, унинг сабаблари билан боғлайди. Шахсиятга оид мазмун инсон онгининг ғаразлилигини юзага чиқаради.”(Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2 - нашри. М.153 - бет.)

Демак, шахслараро можаролар ўз - ўзидан келиб чиқмас экан, балки шахсларнинг ўзаро келишмовчиликлари, манавий англашилмовчиликлар, низолар, ишга доир, шахсий низолар натижасида келиб чиқар экан.

Шахслараро биргаликдаги ҳаракат ва дўстона муносабатлар

Биринчи тоифадаги мулоқот (фаолиятдан кўзланган мақсадга эришиш учун ахборот айирбошлаш, коммуникация ўрнатиш) билан бир қаторда иккинчи тоифадаги мулоқотнинг (ўзлигининг бошқа кишиларда давом эттириш) мавжудлиги ҳар бир кишининг иккинчисига кўрсатадиган таъсирига эътиборни жалб қилади. Талим - бу аввало ахборот жараёнидир. Ўқитувчи ўқувчига билимларни малум қилади ва ўз навбатида тесқари алоқа тарзида ундан малум қилинган билимлар қандай ўзлаштирилганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қиладиган ахборот олади. Ўзаро биргаликдаги ҳаракат мохиятлар даражасида амалга оширилади.

Педагог тарбия вазифаларини амалга ошираркан, ўқувчиларга

кўрсатадиган таъсир тарбияланувчилар кўриб, эшитиб ва бажариб бораётган мазмунларнинг муайян даражада ўзгаришини ттақозо қилади. Педагог кўрсатадиган таъсирнинг турлича самара касб этиши замирида унинг шахсиятига оид хусусиятлар, унинг ўзини давом эттириш, ўзининг шахсиятига оид мазмунларни ёшларга ўтказа билиш қобилияти, унинг педагогик муносабати характери ва самарадорлиги акси мужассамлашгандир.

Мулоқотга киришувчиларнинг ўзаро яқинлиги билан, бир-бирлари билан мулоқотдан қониқиш хосил қилганлигининг юксак даражаси, жавоб тариқасидаги хис-туйғулар ва афзалликнинг ўзаро тахмин қилиниши билан белгиланадиган ўзаро муносабатлар ва ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг барқарор индивидуал-танлаш тизими сифатидаги дўстлик кишилар муносабатининг алоҳида шакли сифатида юз беради. Дўстликнинг ривожланиб бориши унинг ўзаро ҳамжихатликнинг зарурлигини, ошқоралик ва очиқликни, ишончни, ўзаро фаол ёрдамлашувни, самимийликни ва хис-туйғуларнинг беғаразлигини қарор топтирувчи ёзилмаган қонун - қоидага амал қилишини тақозо этади.

Дўстона мулоқот ўрнатиш ва дўст тутиниш муаммоси ўспиринлик ёшида айниқса долзарб масалага айланади. Педагогларнинг кузатишлари, ўспиринларнинг сир сақланадиган кундаликлари, уларнинг “Дўстлик ва муҳаббат тўғрисида”ги мавзуларда ўтказиладиган суҳбатларга қизиқишлари ана шундан далолат беради. Дўст орттиришга бўлган эҳтиёж ўспиринлик ёши учун хос хусусият ҳисобланади. Ўспирин одатда дўстона мулоқотнинг улчови ҳақида етарли даражада аниқ - равшан тасаввурга эга бўлмайди, бу ёшда у кўпроқ интиладиган алоҳида жуфтлашган ҳолда дўстлашувдан кўра кўпроқ ўз тенгдошлари билан кенгроқ манодаги мулоқотга киришишни тақозо этадиган ўртоқлик анча кенг тарқалган бўлади.

Ўзаро дўстона яқинлик белгисига кўра бирлашган улфатлар, тадқиқотлардан малум бўлдики, муайян бир касб атрофида гуруҳлар ажрала бошлайди. Дўстлик мулоқоти ўрнатган ва тарифланган бўғинларда, экспериментлар натижасида олинган малумотларнинг гувоҳлик беришича, ёшларнинг ўзлари қайси касбни эгаллаш ниятида эканликларини аниқлаган, бўлғуси касб ҳақидаги, унинг имкониятлари ва истиқболлари, унга тайёрланиш йўллари кабилар ҳақидаги ахборот билан бир-бирларини бойитган ҳолда олиб борадиган яширин касб танлаш иши юз беради. Ўспиринларда жуфтлашган тарздаги дўстона мулоқот андозаси, гарчи фақат шундай бўлмаса ҳам, кўпинча жинслар ўртасида юз берадиган ишқий муносабатларда, илк ёшлик муҳаббатининг дастлабки кўринишларида кўртак ёзади.

Кишининг киши томонидан идрок қилиниши.

Мулоқотнинг перцептив томони кишининг киши томонидан идрок қилиш, тушуниш ва унга баҳо беришдир. Бошқа кишиларни тушуниб олиш билан киши суҳбатдош билан бўладиган фаолият, алоқа истиқболини аниқроқ белгилаб олади.

Мулоқот иштироқчилари ўз онгида бир-бирларининг ички дунёсини қайта тиклашга, хис-туйғуларини, хулқ-атворининг сабабларини фахмлаб

етишга ҳаракат қилади. Шахсга бошқа одамларнинг фақат ташқи қиёфаси, уларнинг фел-атвори ва хатти-ҳаракатлари, улар қўлланадиган коммуникатив воситаларгина бевосита инъом этилган ва ана шу малумотларга таянган ҳолда ўзи билан мулоқотга киришган одамларнинг кимлигини тушуниб этиш, уларнинг қобилиятлари, ниятлари кабилар ҳақида ҳулоса чиқара олиш учун муайян ишни бажаришига тўғри келади. Таниқли психолог С.Л.Рубинштейн шундай деб ёзган еди: “Кундалик ҳаётда одамлар билан мулоқотга киришар эканмиз, биз уларнинг ҳулқ-атворига қараб мўлжал оламиз. Негаки, биз уларнинг ташқи малумотлари моҳиятини гуё “ўқиб”, яни “мағзини чақиб” чиқамиз, шу йўсинда матннинг ички психологик жихати мавжуд бўлган мазмунини аниқлаймиз. Бундай ўқиш наридан бери тез юз беради, чунки атрофдагилар билан мулоқот жараёнида бизда муайян даражада уларнинг фел-атворига нисбатан автоматик тарзда амал қиладиган психологик ички маъно ҳосил бўлади.”

Мулоқотнинг перцептив жихати - бу кишининг киши томонидан идрок этилиши, тушунилиши ва баҳоланиши демакдир.

Мулоқот жараёнида камида икки киши иштироқ этади. Кишининг қиёфаси, хатти - ҳаракати асосида суҳбатдош ҳақида тасаввур ҳосил қилинади. Бир-бирини идрок қилишда қуйидаги механизмлар ғоят муҳимдир:

- а) идентификация;
- б) рефлексия;
- в) каузал атрибуция;
- г) стереотипизация

Идентификация сўзининг маноси лотинчадан олинган бўлиб, “тенглаштириш”, “айнан ўхшатиш”, бир кишининг иккинчи кишини унинг таърифини субъектнинг ўз тарифига англанган ёки англанмаган тарзда ўхшатилиши орқали тушуниш усулидир. Одамлар ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш вазиятларида бошқа кишини ўзининг ўрнига қўйиб кўришга уринган ҳолда унинг ички ҳолати, ниятлари, ўй-фикрлари, майллари ва ҳис-туйғулари ҳақида тахмин қиладилар. Масалан, август ойи кунларидан бирида университет қошида ҳаяжонланган ҳолда китобни варақлаётган абитуриентларни учратиб қолган талаба ўзининг абитуриентлик даврини эслайди, уларнинг рухий ҳолатини ҳаёлан ўз бошидан кечира бошлайди.

Рефлексия — (лотинча акс эттириш) - ўз фикр ва кечинмаларини таҳлил қилиш ва мулоҳаза юритиш, яни мулоқотга киришувчининг суҳбатдош уни қандай идрок этаётганлигини англаш. Кишини киши томонидан идрок қилишини иккиланган ойнадаги акс эттиришга ўхшатиш мумкин. Одам бошқа кишини акс еттирар экан, шу билан бирга ўзини ҳам акс эттиради, агар киши ўзи мулоқотга киришадиган кишилар ҳақида тўлиқ, илмий асосланган ахборотларга эга бўлса, улар билан беҳато аниқликда ўзаро таъсир ўрнатиши мумкин. Бироқ субъект ҳамма вақт бундай аниқ малумотга эга эмас. Шунинг учун у бошқалар хатти-ҳаракатининг сабабларини ўйлаб чиқишга мажбур бўлади. Бошқа кишининг ҳаракатларини тушунтириш учун фаолият мотивлари, ҳис-туйғулар, интилиш ва фикрлашнинг ўйлаб

чиқарилиши каузал атрибуция деб аталади. Ўқитувчилар томонидан бола ҳаракатларининг шундай сабабини талқин қилиниши мактабдаги педагогик муомалани қийинлаштиради.

Каузал атрибуция- бошқа кишининг хатти-ҳаракатлари сабабини ҳис-туйғуларни, ниятларни, ўй-фикрларни ва ҳулқ-атвор мотивларини унга тўнкаш йўли билан тушунтириш бўлиб, лотинча саиса-сабаб ва атрибутто - инъом этаман деган маънони билдиради. Каузал атрибуция кўпинча англанмаган ҳолда - ё бошқа кишига ўхшатиш негизида, яъни шахснинг ўзи ҳудди шундай вазиятда у пайқаш мумкин деб ҳисоблайдиган мотивлар ёки ҳис-туйғуларнинг бошқа бировга ҳослиги такидланган пайтда, ё мулоқотга киришган шерикни ўзларига нисбатан бази бир қолипдаги тасаввурлар ҳосил бўладиган шахсларнинг муайян тоифасига киритиш йўли билан юз беради. Каузал атрибуциянинг хусусияти психология томонидан яхши ўрганилган турли ҳилдаги шарт - шароитларга боғлиқ бўлади. Масалан, нотаниш кишини идрок этиш чоғида идрок субъекти эга бўлган ахборот катта рол ўйнайди. А.А.Бодалев ўтказган тажрибаларида икки гуруҳдаги талабаларга битта одамнинг фотосурати кўрсатилган. Биринчи гуруҳга бу одам жинойтчи сифатида тарифланган. Уни ташқи қиёфасига қараб тавсифнома бериш сўралган, иккинчи гуруҳга бу одам таниқли олим деб айтилган. Жинойтчи деб айтилган кишига талабалар кўрс, баджаҳл, бераҳм, макқор кишининг портрети турибди деб, олим деб айтилган гуруҳ талабалари эса портретдаги кўзнинг ўзи меҳрибон ва доно, жонни фидо қилиб ишлайдиган киши деб тарифланди. Чиройли кишилар расмлари берилганда ҳам ҳудди шундай ҳолат юзага келган, яни чиройли кишилар яхши, мулойим, ақлли деб баҳоланган. Хунук расмли кишилар эса кўрс, баджаҳл, худбин деб баҳоланган. Демак, педагогнинг идрок этиш объекти ҳақида олдиндан билиб оладиган ахбороти янглиш фикр ва субъективизмнинг таркиб топиши учун жиддий асос ҳисобланади. Ореол еффекиннинг моҳияти шундан иборатки, киши томонидан қолдириладиган умумий ижобий таассурот субъектнинг идрок этиш чоғида берилмаган фазилатларни ҳам ижобий баҳолашига сабаб бўлади.

Стереотипизация — грекча ўзгаришсиз, такрорланиш деган маънони билдиради. Стереотипга мос малум ёки тахминан маълум бўлган воқеаларни тиклаш, нисбат бериш йўли билан ҳулқ нормаларини таснифлаш ва уларнинг сабабларини изохлаш демакдир. Базан муомала жараёнида нотўғри стереотип вужудга келади. Масалан, А.А.Бодалев томонидан ўтказилган суҳбатга кўра, кишининг ташқи қиёфаси ва унинг характери ҳақидаги стереотип тасаввурлар оммавийлашиб кетганлиги тасдиқланди. Сўралган 72 кишининг 9 таси юзи квадрат кўринишга эга бўлганлар кучли, иродали, 17 киши пешонаси катта киши ақлли, 3 киши сочи тикка кишилар енгилмас, бўйсунмас характерга эга. 5 киши бўйи ўртачадан паст кишилар бошқалар устидан ҳукмронлик қилишга, буйруқ беришга интилувчи кишилар, 5 киши чиройли кишилар ё аҳмоқ ёки ўзини севувчи кишилар бўлади деб такидланган. Бегона кишини идрок қилишда биринчи ахборот, дастлабки тасаввур катта аҳамиятга эга. Кишилар ташқи қиёфаси ҳам муҳим ўрин

тутади. Америкалик психологлар томонидан ўтказилган тадқиқот бунга мисол бўла олади. 400 ўқитувчиларга баҳолаш учун тарқатилган ишларни улар 200 таси ижобий, чиройли, 200 салбий хунук, ёкимсиз деб берганлар. Экспертлардан ташқи қиёфасини эмас, балки характерини тарифлаш сўралган эди. Афсўски баҳоларнинг субъективлиги кишининг ташқи қиёфасини баҳолаш билан боғлиқдир.

Мулоқотда тескари алоқа ва мулоқот тренинги

Мулоқот муваффақиятли бўлиши учун у албатта қайта алоқага эга бўлиши- субъект ўзаро таъсир натижалари ҳақида ахборот олиши керак. Коммуникатор ўзи узатган ахборотни реципиент қандай қабул қилишини ва қандай муносабатда бўлаётганлигини қайта ахборот маълумотларига асосланиб билиб олади. Мулоқотда суҳбатдошни ёки тингловчини идрок этиш бир-бирини тушунишнинг асосий шартидир. Агар ўқитувчи ўқувчиларни уни қандай идрок этаётганлигини, тушунаётганлигини англай олмаса педагогик мулоқот яхши бўлмайди. Айниқса, маъруза ўтаётганда бу жуда муҳимдир. Радио-телевидениеда сўзлаётган киши тескари алоқани ололмай қийналади, базан фикрлари чалкашиб кетиши, одатдаги оҳанг йўқолиши мумкин. Агар ҳамсуҳбатни кўриш орқали идрок этиш имконияти бўлмаса, қўл бармоқлари ва юз ҳаракати орқали бўладиган имо-ишоралар камбағаллашиб, ҳаракатлар эркинлигини йўқотиб қўяди. Ҳамсуҳбатнинг феъли-атворини идрок этиш чоғида олинадиган сигналлар шахснинг кейинги ҳаракатлари ва фикрларини тўғрилаб бориш учун асос бўлади. Умуман ҳамсуҳбатни ёки тингловчини идрок этиш мулоқот вақтида ўзаро ҳамжихатликка эришишнинг муҳим шarti бўлиб ҳисобланади. Ўқитувчининг маъруза вақтида тескари алоқага эга бўлиши лаборатория ва амалий машғулотлардагига қараганда қийин. Демак, шахслараро идрок этиш жараёнида тескари алоқа хабар берувчи вазифани ва ўзини-ўзи бошқариш вазифасини бажаради. Кишининг жисмий қиёфасидаги айрим белгилар (юзлари, қўллари, елкалари) , ўзини тутишлари, қўллари ва гавдасини қимирлатиб имо-ишора қилишлари, сўзлаш оҳанги ахборот ташувчилар сифатида хизмат қилади.

Тренинг-инглизча махсус режим, тренировка деган манони билдиради. Кишиларда мулоқот малакалари тасодифан ёки таълим махсули сифатида шаклланиб боради. Масалан, ўқувчиларни тўлиқ жавоб беришга, ўзидан каттага муносабат қилганда ўрнидан туришга ўргатиб борилади.

Ижтимоий-психологик тренинг икки хил вазифани:

1-мулоқот ва педагог муомала қонуниятларини ўрганиш.

2-педагогик коммуникация технологиясини эгаллаш, касбий педагогик муомала кўникма ва малакаларини шакллантиришни таъминлайди.

Психологик-педагогик тренингни бир шакли иш ўйинларидир. Кишиларда самарали мулоқот ўрнатиш малакалари тасодифий равишда таркиб топади ёки талимнинг ёрдамчи махсули сифатида юз беради (1-синф ўқувчиси тўлақонли жавоб қайтаришга, катталар унга мурожаат қилаётганда ўрнидан туришга ва бошқаларга ўргатилади.)

Ижтимоий-психологик тренинг муаммосининг назарий ва амалий

томонлари ажратиб кўрсатилади. Амалий томони ўқувчилар билан бўладиган мулоқот кўникмалари ва малакаларини эгаллашга ва уларни чиниқтиришга қаратилган машқлар: дарсинг барча босқичларида изчиллик билан ҳаракат қилиш малакаларини, педагогик иш давомида мушакларнинг зўриқишини сўндириш малакаларини, ихтиёрий диққатни тақсимлаш малакасини шакллантиришга, кузатувчанликни намоён қилишга қаратилган машқларни тақозо этади. Магнитофон ёзуви ёрдамида тескари алоқадан фойдаланган ҳолда ўтказиладиган нутқ техникаси ва маданиятига доир машқлар, тобора расм бўлиб бораётган видеоманитофон техникаси бор жойларда талабалар билан мулоқотга киришилган шароитларда адекват мимика ва пантомимиканинг ривожлантирилишини таъминлайдиган машқлар алоҳида аҳамиятга эгадир. Ўзининг магнитофон лентасига ёзилган овозини тинглаётган ва бунинг устига яна ўзини видеоманитофон экранда кўраётган кишининг нутқини, мимикасини ва пантомимикасини тўғрилаш учун қулай имкониятларга эга бўлиши, ўзини “ташқаридан туриб” худди бошқа кишини идрок қилгандай идрок этиши малум.

4 – мавзу: Муомала ўзаро таъсир сифатида (2соат)

Режа:

- 1) Муомала тузилмасида ўзаро таъсирнинг ўрни.
- 2) Ўзаро таъсир типлари.
- 3) Ўзаро таъсирни қайд этишнинг экспериментал схемалари.
- 4) Рамзий интеракционизм концепциясида ўзаро таъсирга ёндашув.
- 5) Ўзаро таъсир - биргаликдаги фаолиятни ташкил этиш сифатида.
- 6) Биргаликдаги фаолиятни ташкил этиш.
- 7) Муомала инсонни инсон томонидан идрок этиш сифатида
- 8) Ижтимоий перцепция. Бир-бирин тушуниш ва унинг механизмлари.
- 9) Идентификация, эмпатия, рефлексия. Шахслараро перцепциянинг аниқлиги.
- 10) Стереотиплар. Шахслараро идрокнинг мазмуни ва натижаси. Идрокдаги хатолар. Каузал атрибуция механизмлари. Шахслараро аттракция.

Мулоқотнинг коммуникатив томони дейилганда, унинг шахслараро ахборотлар, билимлар, гоялар, фикрлар алмашинуви жараёни сифатидаги вазифалари назарда тутилади. Бу жараённинг асосий воситаси бўлиб, тил хизмат қилади. Тил шахслар ўртасида алоқа воситаси бўлиб, унинг ёрдамида кишилар билган маълумотлари ва хоҳазоларни бир-бирларига ўтказадилар. Маълумки, алоқа воситаси сифатида нутқнинг асосан икки тури фаркланади: ёзма нутқ ҳамда оғзаки нутқ. Оғзаки нутқнинг ўзи диалогик ва монологик турларга бўлинади. Диалогик нутқнинг мазмуни, унинг характери, давомийлиги мулоқотда киришган шахсларнинг шахсий қарашларига, қизиқишларига, бир-бирларига бўлган муносабатларига, мақсадларига бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи билан ўқувчининг, сиёсий раҳбарларнинг, дипломатларнинг, кучада учрашиб қолган дугоналарнинг диалогик суҳбатлари бир-биридан фарқ қилади.

Монологик нутк эса, бир кишининг бошқа кишига ёки шулар гуруҳига нисбатан мурожаати бўлиб, унинг психологик тўзилиши, фикрларнинг мантикан тугал бўлиши, гапираётган пайтда грамматик қонун қоидаларига риоя қилиш кераклиги каби шартлари мавжуд. Масалан, маърузага таёрлаётган талаба таёргарлик пайтидан бошлаб, маъруза қилиб бўлгунга қадар, қатор ички руҳий кечинмаларни бошдан кечиради, унга кўп куч ва вақт сарфлайди. Диалогик нуткга нисбатан бу нутк тури мураккаброк ҳисобланади.

Одамлар мулоқот жараёнида сўзлардан ташқари турли хил ҳаракатлардан, қиликлардан, ҳолатлардан, қўлгу, оханглар ва бошқалардан ҳам фойдаланадилар. Қиликлар, мимика, оханглар, тухташлар, (пауза), ҳиссий ҳолатлар қўлгу, йиги, куз қарашлар, юз ифодалари ва бошқалар ўзаро мулоқотнинг нутксиз воситалари бўлиб, улар мулоқот жараёнини янада кучайтириб, уни тулдиради, базан эса нуткли мулоқотнинг ўрнини босади.

Буйўқ рус ёзувчиси Л. Толстой одамларда 97 хил қўлгу тури ҳамда 85 хил куз қарашлари тури борлигини кузатган. Г. М. Андреевнинг ёзишича, одам юз ифодалари, нигоҳларнинг 2000 га яқин кўринишлари бор. Айниқса, биринчи бор учрашганда кузлар тўкнашуви, нигоҳларнинг роли кейинги мулоқотнинг тақдирига кучли тасир кўрсатиши, махсус тадқиқотлар жараёнида ўрганилган. Буларнинг барчаси мулоқотнинг ҳиссий томондан бой, мазмундор бўлишини таъминлаб одамларнинг бир-бирларини тушунишларига ёрдам беради. Мулоқотнинг новербал воситаларининг миллий ҳамда ҳудудий хусусиятлари борлигини ҳам алоҳида таъкидлаб утмоғи лозим. Масалан, ўзбек халқининг мулоқот жараёни бой, ўзаро муносабатларининг бевосита характери унда шундай воситаларнинг кўпрок ишлатилиши билан боғлиқ. Болаларнинг ўз йигиси билан онасига ўз ҳис-кечинмалари ўз хоҳишларини билдиришларини ҳам болаларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ. Бошқа миллатлар маданиятига назар ташланадиган бўлса, уларда ҳам баъзи бир мулоқот воситаларнинг турли миллатларда турли мақсадларда ишлатилишининг гувоҳи бўлиши мумкин. Болгарлар агар бирон нарса бўйича фикрни тасдиқламоқчи бўлишса, бошларини у ёк бу ёкка чайкашар, инкор қилишмоқчи бўлишса-чи, аксинча, бош силташар экан. Малумки, ўзбеклар, руслар ва бир қатор бошқа миллатларда бунинг акси.

НOVERбал мулоқотда суҳбатдошларнинг фаъзовий жойлашувлари ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, аёллар кўпрок ҳиссиётларга бой бўлганликлари сабабли, суҳбатлашаётганларида бир-бирларига яқин туриб гаплашадилар, эркаклар ўртасида эса доимо фазовий масофа бўлади. Олимларнинг аниқлашларича, болаларни одатдагидай орқама-кетин ўтказиб уқитгандан кўра, уларни юзма-юз ўтказиб давра қилиб уқитган маъқул эмиш, чунки бундай шароитда ўқувчиларда ҳам жавобгарлик ҳисси юқорирок бўлар экан ҳамда эмоциялар алмашилиши учун ҳам гуруҳдаги психологик вазият ижобий бўлиб, болаларнинг предметга ва бир-бирларига муносабатлари анча яхши бўлар экан.

Демак, таълим-тарбия жараёнини ташқил этишда мулоқотнинг барча воситаларига, айниқса, нуткка эътибор бериш керак. Болаларни илк ёшлик

чоғлариданок нутк маданиятига ўргатиш, нуткларини ўстириш чораларини куриш зарур. Педагог эса шундай нутк маданиятига эга бўлиши керакки, у аввало унинг фаолиятини тўғри ташкил этишни таъминласин, қолаверса, болаларда нуткнинг усишига имконият берсин. Буюк педагогимиздан В.А.Сухомлинский ҳам ўқитувчининг маданияти тўғрисида гапириб, бу маданиятнинг таркибий ва асосий қисми нутк маданияти эканлигини бежиз таъкидламаган.

Мулоқотнинг иккинчи - интерактив томони

Мулоқотнинг бу хусусияти кишиларнинг мулоқот жараёнида биргаликда фаолиятда бир-бирларига амалий жихатдан бевосита таъсир этишларини таъминлайди. Шу туфайли одамлар ҳамкорликда ишлаш, бир-бирларига ёрдам бериш, бир-бирларидан ўрганиш, ҳаракатлар мувофиқлигига еришиш каби қатор қобилиятларини намоён қилишлари мумкин. Шу туфайли ўқитувчи бола шахсига мақсадга йўналган ҳолда таъсир кўрсатиши мумкин. Аслини олганда, ҳар қандай мулоқот, агар у бемаъни, мақсадсиз, курук гаплардан иборат бўлмаса, доимо мулоқотга киришувчиларнинг хулқ-атворларини, уларнинг установакаларини ўзгартириш имкониятига эга.

Жамият микесига оладиган бўлсак, одамларнинг турли шароитларда узларини тутишлари, хулқ-атворларининг бошқарилиши маълум психологик қонуниятларга боғлиқлигини куриш мумкин. Бунга сабаб жамиятга қабул қилинган турли нормалар, қонун-қоидалар. Чунки ўзаро мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнларида шундай хатти-ҳаракатлар образлари кишилар онига сингиб борадики, уларни ҳар бир киши норма сифатида қабўл қилади. Масалан, усмир бола, умуман ёшлар жамоат жойларида катталарга ўрин бўшатиб беришлари кераклиги ҳам хулқ-атворнинг нормаси. Шу нормага амал қилиш ёки қилмаслик ижтимоий назорат тизими орқали бошқарилади. Яъни йўқоридаги шароитда агар усмир бола автобусда қарияга жой бўшатмаса, жамоатчилик уша захоти уни тартибга чакиради. Демак, ҳар бир шахс турли шароитларда турлича ролларни бажаради, бу ролларнинг қандай бажарилаётганлиги, одамларнинг кутишларига мос келишлиги ижтимоий назорат тизими орқали кузатиб турилади. Шунинг учун ҳам мулоқотга киришган кишилар доимо ўз хулқ-атворларини, қолаверса, ўзгаларнинг хулқ-атворини назорат қилиб, ҳаракатларда бир-бирларига мослашадилар. Лекин баъзан шундай бўлиши ҳам мумкинки, ролларнинг кўплиги, ролларнинг зиддиятчилигига олиб келиши мумкин. Масалан, мактаб ўқитувчисининг ўзи ўқиётган синфда фарзанди бўлса, дарс пайтида шундай зиддиятларни бошдан кечириш мумкин, яъни бир вақтнинг ўзида ҳам ота, ҳам ўқитувчи ролини бажаришга мажбур бўлади. ёки хулқи ёмон ўқувчининг уйига келган ўқитувчи бир вақтнинг ўзида ҳам ўқитувчи ҳам меҳмон роллари ўртасида қийналади.

Турли ролларни бажараётган шахсларнинг ўзаро мулоқотлари кутишлар тизими орқали бошқарилади. Масалан, хоҳлайдими ёки хоҳламайдими, ўқитувчидан маълум ҳаракатларни кутишадими, улар

укитувчи ролига зид бўлмаслиги керак. Ўз ролларига мос ҳаракат қилган, доимо меъер мезонида иш тутган кишининг ҳаракатлари одобли ҳаракат деб айтилади. Масалан, укитувчининг одоби, ўз касбининг устаси эканлиги, болалар калбини тушуна олиши, уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутиши унинг одобга эга эканлигининг белгисидир. Одобсиз одам бунинг аксидир.

Демак, ўзаро мулоқот жараёнида бир одам иккинчи одамга психологик таъсир курсатади. Бу таъсир иккала томондан ҳам англаниши ёки англанилмаслиги мумкин. Яъни баъзан биз нима учун бир шахснинг бизга нақадар кучли таъсирга эга эканлигини, бошқа бири еса, аксинча ҳеч қандай таъсир кучига эга эмаслигини тушуниб етмаймиз. Бу еса педагогикада муҳим муаммодир. Ҳар бир педагогнинг ўз таъсир услублари ва таъсир кучи бўлади. Укитувчи шахсининг болаларга таъсири куйидаги экспериментал ишда яққол кузатилган. Бошланғич синф ўқувчиларига анчагина ўйинчоқлар бериб, ишларнинг ичида фақат биртасига, кизил, ёғоч ўйинчоқка тегмаслиги айтилган. Болалар ёлғиз қолдирилиб, ҳаракатлари пинхона кузатилган. Жуда кўп болалар тақикланган ўйинчоқларга барибир тегишган. Экспериментнинг иккинчи сериясида энди барча ўйинчоқка тегиши мумкину, фақат кизил кутичанинг қопқогини очиш мумкин эмас, деб айтилган. Шу кутича тепасига эса шу болаларнинг укитувчиси сўрати қўйилган. Бу серияда биринчисига қараганда "тақикни бузувчилар" сони кескин камайган. Демак, бу нарсаси укитувчи шахсининг бола ҳаракатларига таъсирини яққол исботлаб турибди.

Шахслараро, таъсир ҳақида гап кётганда, укитувчи обрусининг роли ҳақида ҳам айтиш лозим. Чунки, обрули одам доимо уша обру қозонган гуруҳида ўз мавқеига эга ва таъсирга эга бўлади. Шахс обруи унинг бошқа шахсларга иродавий ва эмоционал таъсир курсата олиш қобилиятидир. Маълумки, обру амал ёки ҳаётий тажриба билангина орттирилмай, унинг ҳақиқий асоси - шахснинг одамлар билан тўғри муносабати, ундаги одамийлик ҳислатларининг, бошқа ижобий ҳислатларининг уйғунлашувидир. Психологик обру таъсир кўрсатишнинг энг муҳим мезонидир.

Мулоқотнинг учинчи томони - унинг перцептив томонидир

Мулоқот жараёнида одамлар бир бирлари билан маълумот алмашиб, ўзаро таъсир курсатибгина қолмай, балки бир бирларини тўғрироқ ва аниқроқ англашга тушунишга ва идрок қилишга ҳаракат қиладилар. Бу томон шахсий идрок ва тушуниш муаммоси билан боғлиқдир. Биргаликдаги фаолият жараёнида шахсларнинг бир бирларини тўғри тушунишлари ва аниқ идрок қилишлари мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлайди. Рус психологи А.А.Бадалев бошчилигида лаборатория бир бирларини идрок қилиш механизмларини аниқлаш борасида қатор психолог қонуниятларини кузатган. Бундай механизмларга идентификация, рефлексия ва стереотипизациялар киради. Идентификация шундай психолог ходисаси, бунда суҳбатдошлар бир-бирларини тўғрироқ идрок қилиш учун узларини бир бирларининг ўрнига қуйиб қуришга ҳаракат қиладилар. Яъни ўзидаги, билимлар, тасаввурлар, ҳислатлар орқали бошқа бировни тушунишга ҳаракат

қилиш, ўзини биров билан солиштириш (онгли ёки онгсиз) идентификациядир. Масалан, биринчи марта учрашувга кетаётган йигитнинг ички ҳолатини унинг уртоғи ёки акаси тушуниши мумкин.

Рефлексия мулоқот жараёнида суҳбатдошнинг позициясидан туриб, уни тасаввур қилишдир, яъни рефлексия, бошқа одамнинг идрокига тааллуқли бўлиб, ўзига бировнинг кўзи билан қарашга интилишдир. Чунки, бу сиз одам мулоқот жараёнида ўзини аниқ билмаслиги, нотўғри мулоқот формаларини танлаши мумкин.

Стереотипизация одамлар онгида мулоқот мобайнида шаклланиб урнашиб қолган куникиб қолинган образлардан шаблон сифатида фойдаланиш ҳолларидир. Ижтимоий стереотиплар - ҳар бир шахсда у ёки бу гуруҳли кишилар ҳақида шаклланган образлардир. А.А.Бодалев ва унинг шогирдлари бундай стереотиплар баъзан мулоқотни тўғри йўналтирганлигини таъминласа, бошқа ҳолларда эса ундаги хатоликларнинг сабаби бўлиши мумкинлигини кузатишган. Идрок ва тушуниш борасидаги бундай хатоликлар к а у з а л а т р и б у ц и я (лотинчасига "кауза" - сабаб, "отрибусио" - бермоқ, кушиб бермоқ маъносини билдиради) деб аталади. Масалан, уқитувчи билан ҳам суҳбат бўлиб қолган одамда суҳбат бошидаек "ҳозир одоб ахлоқдан дарс беришни бошламасмикан" деган шубҳа пайдо бўлиши мумкин. Бу ҳам стереотип. Бундан ташқари одамлар, биринчи марта кўрган одам тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мақсадида унинг ташқи киефаси билан характери ўртасида боғлиқликлар урнатишга ҳаракат қиларкан. Шундай боғлиқликларни аниқлаш мақсадида А.А.Бодалев талабалар гуруҳига турлича киефали шахсларнинг фотосуратларини курсатган. 72 кишидан 9 таси ияги катта кишилар кучли иродали кишилар эканлигини, 17 таси пешонаси кенг одамлар ақлли эканликларини, 3 киши сочи каттик одамларнинг кайсаррок, катъий эканликларини, 5 киши кичик бўйли одамлар ҳокимиятга интилган, бошқалар устидан буйруқ беришга мойил, чиройли одамлар ё ута ўзига бино куйган ёки нодон бўлишлигини айтишган ва хоказо.

Табиийки, бундай фикрлар мутлак тўғри эмас, лекин кишилар онгида авлоддан-авлодга утиб келаётган тасаввурлар шундай образларни шакллантирган. Нотаниш одам ҳақида тушунчанинг шаклланишида у ҳақида берилган бирламчи маълумот катта рол уйнайди. Масалан, уша Бодалев талабаларнинг икки гуруҳига бир хил портрет курсатиб, биринчи гуруҳда бу одам йирик олим, иккинчисида эса, бу - давлат жинойтчиси деб, унга иккала ҳолда ҳам ижтимоий психологик характеристика беришларини сўраган. Кўрсатмалар ҳар хил бўлганлиги сабабли берилган таърифлар ҳам ҳар хил бўлган. Биринчи гуруҳдаги талабалар бу одам меҳнаткаш, меҳрибон, шафкатли, гамхур, ақлли бўлса керак, дейишган бўлса, иккинчи гуруҳдагилар уни - бешавкат, маккор, катъиятли деб таърифлашган. Биринчи гуруҳдагилар портретдаги кузларни доно, мулойим дейишган бўлса, бошқалар уларни ёвуз, бешавкат деб айтишган.

Шундай қилиб, ижтимоий перцепция ёки одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок қилиш ва тушуниш жараёни мулоқотнинг муҳим

муаммоларидан биридир. Бу жараён психологик жихатдан мураккаб бўлиб, унда мулоқотга киришаётган томонларнинг ҳар бири алоҳида ана шу идрокнинг ҳам объекти, ҳам субъекти бўлиб фаолият курсатадилар. Идрокнинг объекти сифатида шахс қаралганда унда ҳосил бўладиган "бошқа одам образи"нинг барча сифатлари ва кирралари назарда тутилади. Бундай образ пайдо бўлишига хизмат қиладиган белгиларга: уша одамнинг ташки киефаси, унинг қийиниши, ўзини тутиши, ҳиссий ҳолати, овози, нутки, қиликлари, юриши ва хоказолар киради. Лекин шуларнинг ичида одамнинг юзи мулоқот мобайнида суҳбатдошга энг кўп маълумот берадиган объектдир. Шунинг учун ҳам телефонда суҳбатлашгандан кўра юзма-юз суҳбатлашиш анча осон ва ахборотларга бойдир.

Одамларнинг бир бирларини тўғри идрок қилишлари уларнинг перцептив, яъни ҳиссий билиш (идрок, сезиш) соҳасига алоқадор бўлса, бир бирларини тушуниши уларнинг тафаккур соҳаларига бевосита тааллуқли бўлиб, мураккаб жараёндир. Бошқа одамни тўғри тушунган шахс унинг ҳиссий ҳолатига кира олган ҳисобланади, бошқача қилиб айтганда, унда э м п а т и я бировларнинг ҳис кечинмаларини тушуна олиш қобилияти ривожланган бўлади. Юксак онгли, маданиятли, "кўпни кўрган" шахсгина бошқаларни тўғри тушуниши, уларнинг мавқеида тура олиши мумкин.

Аниқ ва тўғри тушунишга тааллуқли қонуниятларга қуйидагилар киради :

1. Бошқа одам ҳақидаги маълумотнинг микдорий томони. Биринчи бор тукнашган одамларда бир бирлари ҳақида фақат бирламчи тасаввургина ҳосил бўлиши мумкин. Америкалик тадқиқотчилар талабаларга бошқа талабаларга баҳо бериш топширигини беришган. Баҳолар биринчи тукнашув натижасига кўра, бир ҳафтадан кейинги қайта тукнашув натижасида ва икки ҳафтадан кейин текширилган. Маълум бўлишича, энг аниқ тасаввур икки ҳафталик танишувдан кейин бўлар экан.

2. Маълумотларни олиш тартиби. Бошқа одам ҳақида берилган маълумотга асосан унда уша одам ҳақида муайян фикр ҳосил қилиш осон, лекин уни қайта куриш, ўзгартириш анча мушқўл.

3. Нормал интеллектнинг бўлиши. Интеллект жуда юқори бўлганда ҳам, жуда паст бўлганда ҳам бошқа одамни тўғри тушуниш қийин.

4. Махсус таёргарликнинг бўлиши. Мутахассислар 5 курсда уқиётган психолог талабалар билан портрет чизадиган рассомларнинг бошқаларга берган баҳоларини солиштиришлари натижасида рассомларнинг баҳоларини солиштиришлари натижасида рассомларнинг баҳолари анча аниқроқ бўлиб чиққанининг гувоҳи бўлишган.

5. Ҳиссий ҳолатларнинг таъсири. Нуррей дэган олимнинг тадқиқотларида турли эмоционал ҳолатни бошидан кечираётган шахсларга бошқа одамни баҳолаш топшириги берилган. Бир серияда текширилувчиларга электр токи билан таъсир этиб туриб, бошқа одамнинг расмини баҳолашни тавсия этишганда, баҳоланадиган шахсда жохилликка яқин сифатлар ҳам борлиги айтилган. Яхши эмоционал ҳолат бошдан кечирилаётган серияда эса уша одамда асосан яхши сифатлар қайд етилган.

6. Шахснинг очиклиги. Кундалик мулоқотда очик, самимий одам билан тунд, писмик одам баҳолари ўртасида сифат фарклари аниқланган. Бундан ташқари, одамнинг мулоқот тажрибасининг бойлиги ҳам унинг бошқалар ҳақидаги тасаввурларининг аниқ бўлишини таъминлайди.

Демак, юқоридаги барча қонуниятларни ҳисобга олган ҳолда, шахс тарбияси билан шуғулланиш уни келгусидаги мураккаб ва хилма-хил мулоқот жараёнларига психологик тайёрлайди. Бундай таёргарлик айниқса, бўлгуси психологлар учун муҳимки, улар ўз касблари туфайли турли мулоқот вазиятларига дуч келадилар ва ҳар бир вазиятда улардан нихоятда уткир дидлилик, одоб ва кишилар психологиясини билган ҳолда уларни тўғри тушуниш малакаси талаб қилинади. Бир сўз билан айтганда, бир мулоқотдаги билимдонликдир. Ижтимоий психологиянинг бу борада ноёб усули бор, у ҳам бўлса, ижтимоий - психологик тренингдир.

Тренинг усулининг ижтимоий-психологик моҳияти шуки, бу усул орқали одамларда мулоқот малакалари ҳосил қилиниб, улар турли ижтимоий шароитларда ўзини тўғри тутишга одатлантирилади. Бошқача қилиб айтганда, тренинг мулоқотга ургатишдир. Тўғри, одам кишилар жамиятида яшар экан, кундалик мулоқот жараёнида турли мулоқот шаклларига ўрганиб, ўзида маълум мулоқот малакаларини шакллантириб боради. Лекин инсонда бундай малакалар стихияли тарзда ёки мақсадга қаратилган ҳолда ҳам ҳосил қилиши мумкин. Охирги ҳолат ҳозирги замон кишисининг турли ишлаб чиқариш ва муомала шароитларида тўғри мослашишига ёрдам беради. Бу нарсаси инсонда, Й.Н.Эмилянов таъбири билан айтганда, ижтимоий ақл-заковатнинг шаклланишига олиб келади. Ижтимоий ақл-заковатга эга бўлган шахс ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам, уларнинг ўзаро муносабатларини ҳам тўғри англайди ҳамда турли мулоқот шакллари башорат қила олади. Ана шундай ақлнинг бўлиши учун психологлар махсус таёргарлик гуруҳлари ёки тренинг гуруҳлари ташқил этишни аллақачон таклиф қилиб чиқишган. Шундай мақсадларда Гарбда машҳур бўлган Т-гуруҳлар ташқил этилиб, унга ихтиёрий мулоқот жараёнида маълум қийинчиликларни ҳис қилаётган шахслар таклиф етилади. Ижтимоий психологик тренингнинг асосий методларига гуруҳий мунозаралар, ролли ўйинлар ва психологик сезгирликни оширувчи тренинглар киради. Т-гуруҳ аъзолари одатда 7 кишидан 15 кишигача бўлиб, машғулотлар бир неча кундан бир неча ойларгача давом этади. Т-гуруҳининг аҳамияти шундан иборатки, у биринчидан, одамлар ўртасида илик ўзаро муносабатларнинг шаклланишига олиб келиб, шахсда бировни тушунишга интилиш, унинг манфаати йўлида ўз қарашларини ҳам қайта анализ қилиш эҳтиёжини пайдо қилади. Иккинчидан, Т-гуруҳ аъзолари ўртасида шундай умумий "психологик тил" пайдо бўладики, улар тез орада ўзгаларни ва ўз ҳис-кечинмаларини англабгина қолмай, балки бир-бирларига ҳам ижобий таъсир кўрсатиш қобилиятига эга бўладилар. Уларда мулоқот мобайнида ўзини "ўзгалар" ўрнига қуйиш, уларнинг ички оламини тўғри тушуниш қобилияти ва истаги тарбияланади.

Учинчидан, Т-гуруҳдаги машғулотлар мулоқот жараёнининг турли мураккаб кирраларидан ташқари, унинг мазмуний томонлари бўйича ҳам

иштирокчиларни чиниктирадики, улар муомаладаги ҳар ибора ва имо-ишоранинг туб маъносини тушунишга эришадилар. Масалан, "хайр, яхши қолинг" иборасини унинг қандай оҳангда, қай ҳолатда айтилишига қараб, суҳбатдошнинг яширин ниятларини ўқиб олиш ва шунга кўра ҳаракат қилишга ургатади.

Ижтимоий психологик тренингнинг методик талабларига қуйидагилар киради:

1. Ўқув жараёнида гуруҳда ташқил этилган мулоқот орқали гуруҳий жараён ёки ҳолатлардан индивидуал ҳолатларга, яъни ҳар бир иштирокчининг ўз шахсий "мени"ни тушунишга олиб келиши лозим. Чунки мунозара ёки ўйинлар жараёнида иштирокчилар вазиятни ёки ролни фаол ушлаштириб, ҳар бир ҳолатдан ўзи учун хулоса чиқаришга олиб келиши зарур, ёки бўлмаса, интерпсихик жараёндан интрапсихикка айланиши керак.

2. Т-гуруҳларда мулоқотнинг нутқ шаклларида ташқари, унинг нутксиз-новербал шакллари ҳам кенг қўлланилиши, яъни ҳар бир ўрганувчи ўз хулқ-атворини вербал назорат қилишдан ташқари, ўз танаси, ҳар бир ҳаракат, ритмнинг моҳиятини ҳам тушунган ҳолда уни ҳаётда, амалда ишлатилишига эришиш зарур.

3. Т - гуруҳининг ҳар бир иштирокчиси албатта ўз-ўзини кузатиш кундалигини юритмоғи, унга ҳар галги машғулотдан сунг ўз ҳис-кечинмалари, муаммоларни ёчишдаги шахсий иштироки, тасаввурлари ва бошқаларни одилонга ёзиб бориши ҳам муҳимдир.

4. Т-гуруҳда аъзо бўлиш ихтиерий бўлганлиги учун ҳам унинг ҳар бир аъзоси машғулотларни сира ҳам қолдирмасликга ҳаракат қилиши зарур, чунки бу нарса ўқув гуруҳининг муҳитига, аъзоларнинг ўзаро муносабатларига бевосита таъсир қилади.

5. Машғулотлар махсус хоналарда, шовкин-сурондан ҳоли ёрда ташқил этилиши, у ер дид билан безалган, шинам бўлмоғи лозим.

6. Т-гуруҳ аъзолари машғулотларга узлари учун қўлай кийимларда келишлари лозимки, бу нарса бошқаларда ҳам, ўзида ҳам ортикча ҳиссиётларни тугдирмаслиги керак.

7. Инструктор ёки шу машғулотларни ўтказувчи тренерга алоҳида эътибор бериши зарур. У ўзи махсус таёргарликдан утган, хушмуомала, дид билан қийинган, ҳар бир машғулотга атайлаб таёргарлик куриш имкониятига эга бўлган шахс бўлиши лозим. У ўз кайфияти, мунозара ёки ўйинга шахсий муносабати билан машғулотнинг табиий кечишига ҳалакит бермаслиги, сабр-тоқатли, маданиятли бўлиши зарур.

Машғулотларни ташқил этиш шаклига келсак, у мақсад ва мазмунига мос ҳолда "юмалок стол" атрофида, туртбурчак стол атрофида, гилам устида, баъзан тик ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Афсуски, Т-гуруҳлар айрим йирик шаҳарлардаги йирик саноат корхоналари раҳбарларини мулоқотга таёрлаш, масъул шахсларни қайта таёрлаш курсларида, психологлар даврасидагина ўтказилмоқда. Ваҳоланки, мулоқотдаги билимдонликка эришиш, "ижтимоий ақл"га бўлиш барча мутахассисларга зарур. Амалий психолог хох мактабда бўлсин, хох саноат

корхонаси ёки бошқа идора ва ўқув юртида бўлмасин, маҳаллий шароитни чуқур ўрганган ҳолда, у ёрда раҳбарият билан келишилган ҳолда Т-гуруҳлари ташкил этмоғи ва шу юсинда ҳам ўзининг, ҳам атрофдагиларнинг билимдонлигини ошириб бормоғи лозим.

5 – мавзу: Шахс муомала субъекти сифатида ва муомаладаги мутасаддилик (2 соат)

Режа:

- 1) Коммуникатив компетентлик тушунчаси. Коммуникатив қобилият.
- 2) Муомалада компетентлик. Коммуникатив сигналларни идрок қилиш ва узатиш. Муомала жараёнида таъсир кўрсатишнинг психология усуллари ва коммуникатив бузилишлар коррекцияси.
- 3) Инсонларда қийинчилик туғдирувчи муомала вазиятлари ва уларни енгил қўллар. Коммуникатив драмалар.
- 4) Коммуникатив кўникмалар асосида коммуникатив драмаларни енгил.
- 5) Актив тинглаш. қайта алоқа. Ижтимоий-психологик тренинг

Мулоқот одамлар оширадиган фаолият ичида ётакчи ўринни эгаллаб, у инсондаги энг муҳим эҳтиёжни - жамиятда яшаш ва ўзини шахс деб ҳисоблаш билан боғлиқ эҳтиёжини кондиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон учун аҳамияти каттадир.

Мулоқот - одамларнинг биргаликда фаолиятлари эҳтиёжларидан келиб чиқадиган турли фаолликлари мобайнида бир - бирлари билан ўзаро муносабатларга киришиш жараёнидир. Яъни ҳар бир шахснинг жамиятда адо этадиган ишлари (меҳнат, укиш, ўйин, ижод қилиш ва бошқалар) ўзаро муносабат ва ўзаро таъсир шакллари ўз ичига олади. Чунки ҳар қандай иш одамларнинг бир бирлари билан тил топишиши, бир бирларига турли хил маълумотларни узатишни, фикрлар алмашуви каби мураккаб ҳамкорликни талаб қилади. Шунинг учун ҳар бир шахснинг жамиятга тутган ўрни, ишларининг муваффақияти, обриси унинг мулоқотга кириша олиш қобилияти билан бевосита боғлиқдир.

Бир қарашга осонга ўхшаган шахслараро мулоқот жараёни аслида мураккаб жараён бўлиб, унга одам ҳаёти мобайнида ўрганиб боради. Мулоқотнинг психологик жихатдан мураккаб еканлиги ҳақида Б.Ф.Паригин шундай ёзади: "Мулоқот шунчалик кўп кирралик жараёнки, унга бир вақтнинг ўзида қуйидагилар киради:

а) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни; б) индивидларнинг ўртасидаги ахборот алмашинуви жараёни; в) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни; г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни; д) бир-бирларига ҳамдардлик билдириш имконияти; ё) шахсларнинг бир-бирларини тушуниши жараёни; Мулоқотнинг турли шакллари ёки босқичлари мавжуд бўлиб, дастлабки босқич - одамларнинг ўз-ўзи билан мулоқотидир. Т. Шибутаки "Ижтимоий психология" дарслигида: "Агар одам озгина бўлса ҳам ўзини англаса, демек, у ўз-ўзига кўрсатмалар бера олади" - деб тўғри ёзган эди. Одамларнинг ўз-ўзи билан мулоқоти аслида унинг

бошқалар билан мулоқотининг ҳарактерини ва ҳажмини белгилайди. Агар одам ўз-ўзи билан мулоқот қилишни одат қилиб олиб, доимо жамиятдан ўзини четга тортиб, тортиниб юрса, демак, у бошқалар билан суҳбатлашишда, тил топишда қийинчиликларни бошдан кечиради, дейиш мумкин. Демак, бошқалар билан мулоқот - мулоқотнинг иккинчи босқичидир.

А.Н.Леонтев ўзининг "Психика тараққиётидан очерклар" китобида мулоқотнинг учинчи шакли-авлодлар ўртасидаги мулоқотнинг аҳамияти тўғрисида шундай деб ёзади; "Агар барча катта авлодлар улиб кётганда, инсоният тўғри йўқ бўлиб кетмасди, лекин жамиятнинг тараққиёти анча орқага сурилибгина эмас, балки йўқолиб ҳам кетиши мумкин эди". Ҳақиқатдан ҳам, авлодлараро мулоқотнинг борлиги туфайли ҳар бир жамиятнинг ўз маданияти, маданий бойликлари, кадриятлари мавжуд бўладигани, бунинг аҳамиятини тушунган инсониятнинг энг илгор вақиллари уни доимо кейинги авлодлар учун сақлаб келадиган ҳамда таълим, тарбия ҳам кундалик мулоқот жараёнида уни авлоддан-авлодга ўтказадилар.

Мулоқот мураккаб жараён бўлганлиги учун ҳам айрим олинган мулоқот шаклини анализ қилганимизда, унда жуда хилма-хил кўринишлар, компонентлар ва қисмлар борлигини аниқлашимиз мумкин, Г.М.Андреева мулоқотнинг қуйидаги тўзилишини таклиф этади:

1. Мулоқотнинг коммуникатив томони (яъни мулоқотга киришувчилар ўртасидаги маълумотлар алмашинуви жараёни).

2. Мулоқотнинг интерактив томони (яъни мулоқотга киришувчи томонларнинг хулқ-атворларига таъсир жараёни).

3. Мулоқотнинг перцептив томони (яъни мулоқотга киришувчи томонларнинг бир-бирларини идрок этишлари ва тушунишлари билан боғлиқ мураккаб психологик жараён).

Бу структуранинг ҳар бир томонини батафсил куриб чиқамиз.

Кўпгина олимлар мулоқотнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятига тухталиб утар эканлар, унинг қатор вазифалари, функцияларини ажратадилар. Масалан, Таниқли рус олими Б.Ф.Ломов унинг функцияларига қуйидагиларни киритади; а) маълумотлар алмашинуви функцияси: агар расмий мулоқот одамларнинг жамиятда бажарадиган расмий вазифалари ва хулқ-атвор номларидан келиб чиқса, масалан, раҳбарнинг ўз қўл остида ишлаётган ходимлар билан мулоқоти, профессорнинг талаба билан мулоқоти ва хоказо, норасмий мулоқот - бу одамнинг шахсий муносабатларига таянади ва унинг мазмуни уша суҳбатдошларнинг фикр-уйлари, ният-мақсадлари ва эмоционал муносабатлари билан белгиланади. Масалан, дустлар суҳбати, поездда узоқ сафарга чиққан йўловчилар суҳбати, танаффус вақтида талабаларнинг спорт, мода, шахсий муносабатлар борасидаги мунозаралари. Одамларнинг асл табиатларига мос бўлгани учун ҳам норасмий мулоқот доимо одамларнинг ҳаётида кўпроқ вақтини олади ва бунда улар чарчамайдилар. Лекин шуни такидлаш керакки, одамда ана шундай мулоқотга ҳам қобилиятлар керак, яни унинг қанчалик сергаплиги, очик кунгиллиги, суҳбатлашиш йўллари билиш, тил топишиш қобилияти,

ўзгаларни тушуниши ва бошқа шахсий сифатлари кундалик мулоқотнинг самарасига бевосита тасир курсатади. Шунинг учун ҳамма одам ҳам раҳбар бўлолмайди, айниқса, педагогик ишга ҳамма ҳам қўл уравермайди, чунки бунинг учун ундан ҳам расмий, ҳам норасмий мулоқот техникасидан хабардорлик талаб қилинади.

Мулоқот мавзуи ва йўналишига кўра, унинг: а) ижтимоий йўналтирилган (кенг жамоатчиликга қаратилган ва жамият манфаатларидан келиб чиқадиган мулоқот), гуруҳдаги предметга йўналтирилган (ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятни амалга ошириш мобайнидаги мулоқот - меҳнат, таълим жараёнидаги ёки конкрет топшириқни бажариш жараёнида гуруҳ аъзоларининг мулоқоти), шахсий мулоқот (бир шахснинг бошқа шахс билан ўз муаммоларини очиш мақсадида урнатган муносабатлари), педагогик мулоқот (педагогик жараёнда иштирок етувчилар ўртасида амалга ошириладиган мураккаб ўзаро таъсир жараёни) турлари фаркланади.

Ҳар бир мулоқот тўрининг ўз қонун қоидалари, таъсир усуллари ва йўл юриклари борки, уларни билиш ҳар бир киши, айниқса одамлар билан доимий мулоқотда бўладиганларнинг бурчидир.

Мулоқот жараёнининг мураккаб психологик табиатини билиш, турли шароитларда самарали муносабатлар урнатиш малакасини ошириш учун унинг таркибига кирувчи ҳар бир элемент ёки бўлақлар билан алоҳида танишиб чиқамиз.

6 – мавзу: Гуруҳий жараёнлар шахслараро муносабатлар (2 соат)

Режа:

- 1) Гуруҳий жараёнларда шахслараро идрок.
- 2) Шахслараро номунасиблик феномени.
- 3) Индивид томонидан қарор қабул қилишга гуруҳ таъсири жараёни.
- 4) Самарали муомала ва можаролар
- 5) Можаролар. уларнинг юзага келиш манбалари.
- 6) Шахсдаги ички ва шахслараро можаролар.
- 7) Шахслараро можароларнинг намоён бўлиш соҳалари.
- 8) Шахслараро можароларни бошқариш.
- 9) Можароларни енгиш ва ҳал қилиш усуллари..

Инсоннинг ўзини қуршаб турган олам билан ўзаро биргаликдаги ҳаракати одамлар ўртасида уларнинг ижтимоий ҳаёти ва энг аввало, ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида таркиб топадиган объектив муносабатлар системасида юз беради. Объектив муносабатлар ва алоқалар (боғланганлик, бўйсунганлик, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам муносабатлари ва бошқалар) ҳар қандай реал гуруҳда муқаррар ва қонуниятли тарзда юзага келади. Гуруҳ аъзолари ўртасидаги ушбу ўзаро объектив муносабатларининг инъикоси шахслараро субъектив муносабатлардирки, уларни ўрганиш билан социал психология шуғулланади.

Муносабат одамлар ўртасида биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир.

Муносабатнинг иккинчи жиҳати - муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати - нутқ жараёнида фақат сўзлар билан эмас, балки

ҳаракатлар, ҳатти - ҳаракатлар билан ҳам айирбошлашдан иборат. Дўкон кассаси олдида ҳисоб китобни амалга ошираркан, ҳаридор билан сотувчи ҳатто улардан бирортаси ҳеч қандай сўз ишлатишмаса ҳам ўзаро муносабатга киришади; ҳаридор кассирга ҳарид қилинган нарса учун товар чеки ва пул тақсим эса, сотувчи чек уриб, қайтимини санаб беради.

Ниҳоят, муносабатларнинг учинчи жиҳати муносабатга киришувчипарнинг бир - бирларини идрок ета олишларини тақозо қилишидир. Масалан, муносабат бўйича шериклардан бири бошқасини ишонса бўладиган, ақлли, тушунадиган, тайёргарлик кўрган киши сифатида идрок этиши ё идрок етмаслиги, балки олдинданок у ҳеч нарсани тушунмайди ва ҳабар қилинган нарсанинг фаҳмига етмайди, деб ҳисоблаши жуда муҳимдир.

Шундай қилиб, ягона муносабат жараёнида шартли равишда учта жиҳатдан - коммуникатив (ахборот узатиш), интерактив (ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш) ва персептив (ўзаро биргаликда идрок этиш) жиҳатларини алоҳида кўрсатиш мумкин.

Муносабатнинг биргаликдаги фаолият билан алоқаси аниқ-равшандир. Лекин шундай савол туғилади: муносабат биргаликдаги фаолиятининг бир қисми, томони, жиҳати ҳисобланадими ёки муносабат ва фаолият иккита мустақил тўлақонли жараёнми?

Киши биргаликда фаолият кўрсатаётганда заруриятга кўра бошқа одамлар билан бирлашиши, улар билан муомалага киришиши, яъни алоқа ўрнатиши, ўзаро ҳамжиҳатликка эришиши, керакли ахборот олиши ва жавоб тариқасида ахборот бериши лозим ва ҳоказо. Бу ўринда муносабат фаолиятнинг бир томони, бир қисми, унинг энг муҳим информатив жиҳати, коммуникация (биринчи турдаги муносабат) сифатида намоён бўлади.

Лекин одам коммуникация сифатида муносабатни ўз таркибига олган фаолият жараёнида бирон нарса яратиб (асбоб яратиб, фикр билдириб, ҳисоблар қилиб, машинани тузатиб ва шу кабиларни амалга ошириб), шу билангина чекланиб қолмайди: у яратган буюм орқали ўзининг хусусиятларини, ўзининг индивидуаллигини бошқа одамларга «узатади», ўзини бошқа одамларда (Шу жумладан, фаолият мақсадига эришиш учун у алоқа боғлайдиган одамларда ҳам ва ҳатто «ўзга одам» сифатида ўзида ҳам) давом эттиради.

Яратилган нарса (қурилган бино, аниқ шеърӣ сатр, ўтказилган дарахт, яратилган ёки ижро етилган қўшиқ)- бу, томондан фаолият мазмуни бўлса, иккинчи томондан еса восита сифатида намоён бўладики, киши унинг ёрдами билан ижтимоӣ ҳаётда ўзини қарор топтиради. Негаки, бу нарса бошқа одамлар учун яратилгандир. Шу нарса орқали одамлар ўртасидаги муносабат бевосита ўзини аксини топади, ижод қилаётганларга ва бажараётганларга ҳам, истеъмол қилаётганларга ва ўзлаштираётганларга ҳам баб-баробар тегишли бўлган умумӣ нарсани ишлаб чиқариш тариқасидаги муносабат ҳосил бўлади.

Муносабатнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилиши ва фаолият кўрсатиш жараёнида одамларни бирлаштирадиган умумӣ нарса аввало муносабат воситаси сифатидаги гашгдан иборат эканлигини билдиради. Тил муносабатга киришувчилар ўртасида алоқа боғланишини таъминлайди. Негаки, уни бу мақсад учун танланган сўзлар моҳиятига кўра кодлаштирган ҳолда ахборотни

маълум қилаётган киши ҳам, бу моҳиятнинг кодини очган, яъни унинг маъносини ошкор этган ва ана шу ахборот асосида ўз хулқ-атворини ўзгартирган ҳолда бу ахборотни қабул қилаётган киши ҳам тушунади.

Ахборотни бошқа кишига йўллаётган киши ва уни қабул қилаётган киши муносабат ва биргаликдаги фаолият мақсадларига эришиш учун моҳиятларни кодлаштириш ва кодини очишнинг битта ягона системасидан фойдаланишлари, яъни битта тилда сўзлашишлари керак. Агар коммуникатор ва ресипиент кодлаштиришнинг турли хил системаларини қўллайдиган бўлсалар, бу ҳолда улар ўзаро ҳамжиҳатликка ва биргаликдаги фаолият борасида муваффақиятга ериша олмайдилар. Вавилония минораси кўрилатган пайтида кўрувчилар кутилмаганда «аралаш-қуралаш тилда» гаплаша бошлаганликлари оқибатида унинг ағдарилиб тушганлиги ҳақида Инжилда келтирилган афсона кодлаштириш ва кодларни очиш жараёнларини бир-бирига боғлаш чоғида ўзаро биргаликда ҳаракат қилинмаслигини акс еттиради. Негаки, турли хил тилларда сўзлашадиган кишилар бир-бирлари билан муросага кела олмайдилар, бу еса биргаликдаги ҳаракатнинг амалга оширилишини амри маҳол қилиб қўяди. Қўлланиладиган белгилар замиридаги моҳият муносабатда иштирок этаётган шахсларга таниш бўлган тақдирдагина ахборот айирбошлаш мумкин бўлади.

Ҳарактер шаклланишида кишининг жамиятга ва инсонларга муносабати ҳал қилувчи рол ўйнайди. Инсон характери жамоадан ташқарида, дўстлик, муҳаббат ва бошқаларсиз тўла намоён бўлиши мумкин эмас.

Кишининг бошқа инсонлар билан ўзаро муносабати унинг фаолиятга муносабатида - фаоллик кучайиши, таранглик, ихтирочилик, ёки аксинча, оғир-вазминлик, ташаббуссизлик орқали ҳал қилувчи аҳамиятни намоён этади. Бошқа кишилар ва фаолиятга муносабат ўз навбатида кишининг ўз фаолиятига, ўз-ўзига муносабатини шартлайди. Бошқа инсонга нисбатан тўғри, баҳоловчи муносабат ўз-ўзини тўғри баҳоланишнинг асосий шартидир.

Бошқа кишиларга муносабат нафақат характернинг муҳим қисми, балки шахс онги шаклланишининг асосини ташкил этади.

Фаолият ўзгарганда бу фаолиятнинг нафақат предмети, методи ва операциялари, балки шу билан бирга кишининг ўз-ўзига нисбатан муносабати ҳам қайта қурилади.

Моҳият - белгининг теварак-атрофдаги воқеликни билишни ифода этадиган қисм сифатидаги мазмунга эга бўлган жиҳатидир. Қурол одамларнинг меҳнат фаолиятини ифодалагани сингари, белгилар ҳам уларнинг билиш фаолияти ва муносабатини намоён қилади.

Сўзлар белгилари системаси ҳаёт кечириш, ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш ва узатиш воситаси сифатидаги тилни таркиб топтиради.

Тил ёрдамида муносабатга киришиш туфайли борлиқнинг алоҳида бир кишининг миёсидаги инъикоси бошқа одамларнинг миёсида акс этаётгани ёки акс этгани билан доимий равишда тўлдирилиб туради - ўй-фикрларни айирбошлаш, ахборот узатиш рўй беради.

Нутқ - оғзаки коммуникация, яъни тил ёрдамида муносабат қилиш жараёни демакдир. Ижтимоий тажрибада бирон-бир моҳиятни англатадиган сўзлар оғзаки коммуникация воситаси ҳисобланади. Сўзлар ешиттириб ё овоз

чиқармасдан айтилиши, ёзиб қўйилиши, ёки кар-соқов кишиларда бирон-бир моҳиятга эга бўлган имо-ишоралар билан алмаштирилиши мумкин.

Қуйидаги нутқ турлари фарқ қилинади: ёзма ва оғзаки нутқ. Уз навбатида оғзаки нутқ диалогик ва монологик нутқларга ажратилади. Оғзаки нутқнинг энг содда тури диалог, яъни аллақандай масалаларни биргаликда муҳокама қилаётган ва ҳал етилаётган ҳамсуҳбатлар томонидан олиб бориладиган суҳбат ҳисобланади. Гапиришаётганларнинг бир-бирларига лўқмалари, суҳбатдошидан кейин ибораларни ва айрим сўзларни такрорлаш, саволлар бериш, қўшимчалар қўшиш, изоҳ бериш, фақат сўзлашаётганлар тушунадиган шаъмалар қилиш, турли ҳил ёрдамчи сўзлар ва ундовлар сўзлашув нутқи учун ҳос ҳусусиятдир. Бу нутқнинг ўзига ҳос ҳусусиятлари кўп жиҳатдан ҳамсуҳбатларнинг ҳамжиҳатлиги даражасига, уларнинг ўзаро муносабатларига боғлиқ бўлади. Аксарият ҳамма жойда ҳам педагог оилавий муҳитдаги диалогни ҳеч қачон синфда ўқувчилар билан муносабатда бўлгани каби олиб бормайди. Сўзлашув чоғида ҳиссий ҳаяжонланиш даражаси катта аҳамиятга эга бўлади. Ийманган, ҳайратланган, қувонган, қўрққан жаҳли чиққан киши ҳсотиржам ҳолатидаги каби гапирмайди, ўзгача оҳангдагина гапириб қолмасдан, балки кўпинча бошқа сўзларни, ибораларни ишлатади.

Оғзаки нутқнинг иккинчи бир тури монолог нутқ бўлиб, уни битта киши бошқасига ёки уни тинглаётган кўплаб кишиларга қарата гапиради: бунга ўқитувчининг ҳикояси, ўқувчининг кенгайтирилган жавоби, доклад ва шу кабилар киради.

Одамлар муносабатга киришаркан, яъни бирон кимсага савол, илтимос, буйруқ билан мурожат қиларкан, бирон нарсани тушунтираркан ёки таърифларкан, бошқа бир кишига таъсир ўтказишни, ундан ўзи ҳоҳлагандек жавоб олишни, топшириғининг ижро этилишини, шу пайтга қадар тушунмаганини тушуниб этишни зарурат тарзида ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Муносабат мақсадлари одамларнинг биргаликдаги фаолияти эҳтиёжларини акс эттиради.

Биргаликдаги фаолият ва муносабат ижтимоий қоидалар - одамларнинг биргаликдаги ҳаракати ва ўзаро муносабатларини қатъиян белгилаб қўядиган ҳамда жамиятда удум бўлган ҳуқ-атвор намуналари асосида амалга ошириладиган социал назорат шароитида юз беради.

Жамият ижтимоий қоидалар сифатида қабул қилган, маъқул топадиган, удумга айланган ва тегишли вазиятда турган ҳар бир кишидан бажарилишини кутаётган намуналарнинг ўзига ҳос систэмасини яратади. Уларнинг бўзилиши қоидадан четга чиқадиганларнинг ҳуқ-атвори тўғриланишини таъминлайдиган социал назорат механизмларини ўз ичига олади. Қоидаларнинг мавжудлиги ва қабул қилиниши ҳақида бирон кишининг барча бошқа одамлар ҳуқ-атворидан фарқ қилувчи ҳатти-ҳаракатига атрофдагиларнинг бир ҳилда муносабат билдириши далолат беради. Ижтимоий қоидалар доираси беҳад даражада кенгдирки, улар меҳнат интизоми, ҳарбий бурч ва ватанпарварлик талабларига жавоб берадиган ҳуқ-атвор намуналаридан то одоблилик қоидаларига қадар ҳаммасини ўз ичига олади. Ижтимоий қоидага мос келадиган ҳуқ-атворга пўлат еритувчининг ўз иш жойидаги энг юқори унумга эришуви ҳам, биринчи

синф ўқувчисининг ўқитувчи синфга кириб келиши билан ўрнидан туришга одатланган қондасининг бажарилиши ҳам киради.

Шундай қилиб, ўзаро биргаликда ҳаракат қилаётган одамлар ҳуқ-атворининг бир-бирларидан кутган тахминларига мослиги муносабат жараёнида муваффақиятга еришишнинг зарур шarti ҳисобланади. Муносабатга киришаркан, ҳар бир киши ўзи билан муносабатга киришаётган одамларнинг ҳуқ-атвори, сўзлари ва , ҳатти-ҳаракатлари кўпроқ ёки озроқ даражада муайян бир тарзда бўлишини кутади. Кишининг бошқалардан эшитишга ёки уларда кўришга тайёр бўлган нарсани улардан кутиш мумкинлигини беҳато ва аниқ тахмин қилиш қобилияти ва малакаси одоб дейилади.

Бундан одобли киши ҳар доим ва барча ҳолларда бундай эҳтимолга амал қилавериши керак, деган маъно келиб чиқмайди, албатта. Борди-ю, субъектнинг принциплари ва эътиқоди унинг назарида атрофдагилар ундан кутишаётганига нисбатан кескин равишда зид бўлган вазият вужудга келгудек бўлса, у принципиаллик кўрсатиб, ўз ҳуқ-атворининг одобга қай даражада тўғри келиш-келмаслиги ҳақида қайғуриб ўтирмаслиги ҳам мумкин.

Шахс ижтимоий мавжудот. У ўзининг ҳаёти давомида бошқа кишилар билан бевосита мулоқотда бўлади ва бу орқали ўзининг ижтимоий моҳиятини амалга оширади. Бундай мулоқот турли ҳил гуруҳларда рўй беради. **Гуруҳлар бир неча асос бўйича таснифланиши мумкин.** Булар:

1. Узаро муносабатларнинг яқинлиги ва чуқурлигига қараб кичик ва катта гуруҳлар фарқланади.

2. Тўзилиш тамойили ва усули бўйича - шартли, реал, расмий ва норасмий гуруҳлар мавжуд.

3. Шахснинг гуруҳ нормаларига бўлган муносабатига кўра референт гуруҳлар фарқланади.

Бу гуруҳлар билан танишиб чиқамиз.

Катта гуруҳлар. Бу умумий фазо ва маконда мавжуд бўлган кўп сонли кишилар уюшмасидир. Бундай катта гуруҳларга корхонанинг меҳнат жамоасини, мактаб педагогик жамоасини мисол қилиш мумкин. Бироқ, бу жамоадаги кишилар, масалан, кўпчилиқ ўқитувчилар бир-бирлари билан бевосита ўзаро алоқаларда бўлмаслиги ҳам мумкин, лекин шу билан бир вақтда уларнинг барчаси айна бир раҳбарга бўйсунди, битта касоба уюшмаси аъзоси ҳисобланади ҳамда мактаб ички ҳаётининг барча қондаларига амал қилади.

Кичик гуруҳ - нисбатан барқарор, таркиби жиҳатидан аъзоси унчалик кўп бўлмаган, умумий мақсад билан боғланган кйшиларнинг бирлашмаси. Бунда кичик гуруҳ аъзолари ўртасида бевосита алоқалар ўрнатилади ва амалга оширилади. Бу гуруҳда умумий мақсад мавжуд бўлиб, унинг аъзолари бу мақсадга эришиш йўлида ўзларининг барча кучларини сафарбар этадилар. Кичик гуруҳга кирувчи кишилар бир-бирларини шахсан биладилар ва гуруҳ олдида турган вазифаларни ҳал қилиш учун бир-бирлари билан мулоқотда бўладилар. Кичик гуруҳ аъзолари сони 2 тадан кам, 40 тадан кўп бўлмасликлари лозим.

Оила, ишлаб чиқариш брисадаси, самолёт ёки космик кема экипажи, ўқувчилар синфи кичик гуруҳ сифатида қаралиши мумкин. Баъзи кичик, гуруҳ

ичида бирламчи гуруҳлар мавжуд бўлиши мумкин. Бундай гуруҳ унчалик катта бўлмай, унинг аъзолари 2-7 кишини ташкил этади. Унинг аъзолари кичик гуруҳнинг аъзолари бўлиш билан бирга, мустақил уюшма бўлиши мумкин.

Шартли гуруҳ - фақатгина ном жиҳатдан мавжуд бўлган кишиларнинг уюшмасидир. Шартли гуруҳга кирувчи кишилар бир-бирлари билан ҳеч вақт учрашмасликлари ҳам мумкин, лекин шу билан бирга гуруҳга ажратиш бўйича умумий, ижтимоий ва психологик хусусиятларга эга бўлади. Масалан, ўсмирлар мамлакатимизнинг қайси шаҳар ва қишлоғида яшашидан, ҳеч қачон бир ерга тўпланмасликларидан қатъий назар, шартли гуруҳга бирлаштирилиши мумкин.

Реал гуруҳ - ҳақиқатан мавжуд бўлган кишиларнинг уюшмасидир. Бу гуруҳдаги кишилар реал алоқа ва муносабатлар, мақсад ва вазифалар билан ўзаро боғланган бўладилар. Реал гуруҳ қисқа давомида ёки узоқ муддат давомида мавжуд бўлиши, сон жиҳатдан кўп ёки оз бўлиши ҳам мумкин.

Расмий гуруҳ - расмий ҳужжатлар асосида тўзиладиган гуруҳ (устав, штат). Ишлаб чиқаришдаги таъминот бўлими, олий ўқув юртидаги талабалар гуруҳи расмий гуруҳлардир. Бундай гуруҳ аъзолари ўртасида иш юзасидан бўладиган алоқалар ўрнатилади, бу алоқалар ҳам ҳужжатда кўзда тутилган бўлади. Улар бўйсунуш ёки тенг ҳуқуқликни, топшириқ бажаришдаги жавобгарликнинг кўп ёки кам бўлишини кўзда тўтади.

Норасмий гуруҳ - психологик мотивациянинг ягона йўналиши асосида симпатия, қарашларнинг яқинлиги, эътиқод асосида вужудга келади. Бунда расмий ҳужжатлар ҳеч қандай кучга эга эмас. Агар симпатия ва ўзаро боғлиқлик йўқолса, гуруҳ ҳам тарқаб кетади. Референт гуруҳ (эталон гуруҳ) - бу реал ёки ҳаёлан мавжуд бўлган гуруҳ бўлиб, унинг қарашлари, қонун - қоидалари намуна бўлиб ҳисобланади. Гуруҳ нормаларини тан олувчи, уларни энг яхши деб ҳисобловчи ва уларга қўшилиувчи шахс шу гуруҳга кириши мумкин. Бунда шахс бу нормаларга қўшилибгина қолмай, уларни ҳимоя қилади ва зарур бўлса, ташвиқот қилиши мумкин. Гуруҳларни ривожланиш даражасига кўра бир қанча турларга ажратиш мумкин. Булар:

1. Ташкил этилмаган гуруҳлар:
 - а) ассоциациялар;
 - б) диффуз гуруҳлар;
2. Ташқаридан ташкил этилган гуруҳлар: ташкилотлар, ишлаб чиқариш, ўқув, касаба уюшма ташкилотлари, ҳарбий қисм, турли ҳил жамиятлар.
3. Ичкаридан ташкил этилган гуруҳлар:
 - а) корпорация;
 - б) жамоадан иборатдир.

Одамлар ижтимоий бирлашмаси ривожланишининг юқори шакли - жамоадир.

Жамоа - бу кишилар фаолиятининг умумий мақсадга эришиш йўлида психологик жиқслиги ва умумий фойдали мотивлар билан тавсифланувчи гуруҳидир. Жамоанинг муҳим белгиси - мақсад ва вазифаларнинг ижтимоий аҳамиятга эга эканлигидир. Агар бу белги бўлмаса, гуруҳ жамоа деб аталиши мумкин эмас.

Фаолият массадига кўра:

а) касбий жамоалар - ишлаб чиқариш жамоалари, ижодий, ҳарбий, ўқув жамоалари;

б) ижтимоий ташкилотлар - касаба уюшма, турли ҳил партиялар, ёшлар ташкилотлари;

в) кўнгилли жамиятлар - илмий, илмий-ташвиқот, ҳарбий спорт ташкилотлари.

г) ҳаваскорлик жамоалари - бадий ҳаваскорлик жамоалари, коллекционерлар жамияти кабилар фарқланади.

Бошқа жамоалар тизимида тутган ўрни ва алоқаларига қараб, бирламчи ва асосий жамоалар ажратилади.

Гуруҳлар ва жамоаларда шахс икки ҳил муносабатда - хизмат юзасидан бўладиган ва шахсий муносабатларда бўлади. Хизмат юзасидан бўладиган муносабатлар гуруҳ таркиби билан бирга ҳужжатларда қайд этилади. Шахсий муносабатлар эса симпатия, боғлиқлик, дўстлик, ўртоқлик, симпатия асосида вужудга келади. Хизмат юзасидан бўладиган ва шахсий муносабатлар шахслараро муносабатлар тизимини ташкил этади.

Гуруҳ аъзолари бир-бирларига нисбатан бир ҳил ҳолатда бўла олмайдилар. Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ўзининг шахсий ва ишга тааллуқли бўлган сифатларига, ўзининг мавқеига кўра гуруҳдаги шахслараро муносабатлар тизимида муайян ҳолатни эгаллайди. Ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, айрим кишилар бошқаларига нисбатан кўпроқ обрўга эга бўладилар. Эксперимент маълумотларига кўра, синф жамоасида, яъни 30-40 ўқувчи ичида энг машҳур, обрўлиси 3-4 ўқувчи бўлиши мумкин. Уларнинг машҳурлиги нимага боғлиқ?

Биринчидан, бунинг сабаби ўқувчиларнинг гуруҳнинг бошқа аъзолари билан алоса ўрната олиш малакаларидир.

Иккинчидан, шахс ўзининг билим ва малакалари туфайли, бу билимлар билан ўртоқлашиш, бошқа кишиларга беғараз ёрдам кўрсатишга интилиши сабабли машҳур бўлиши мумкин.

Учинчидан, ташқи кўриниш омили туфайли ҳам шахс гуруҳда авторитет қозониши мумкин. Бу омилга жисмоний куч кўрсаткичини ҳам киритиш мумкин.

Гуруҳ ёки жамоадаги баъзи аъзолар шахсий ўзаро муносабатлардан четда қоладилар. Улар бундай алоқалар ўрнатиш учун ўзларига шерик танлайдилар. Бироқ, бу ушбу шахс жамоа томонидан ҳоҳланмайди, деган сўз эмас, бу шахс билан иш юзасидан бўладиган муносабатларга киришадилар. Жамоадаги бу аъзонинг шахсий ўзаро муносабатлари жамоадан ташқарида яхши ўрнатилади.

Гуруҳда шахс яна шундай ҳолатда ҳам бўлиши мумкин, бунда уни гуруҳдошлари дўстликда, шахсий муносабатларда рад этадилар. Гуруҳдаги яккалаб қўйиш (изоляция) ва рад этиш сабаблари ҳам турлича бўлиши мумкин:

Биринчидан, рад этилувчи ўқувчиларнинг ўсишга бефарс муносабатда бўлиши. Иккинчидан, баъзи ўқувчиларнинг синфдошлари томонидан рад этилиши улар билан бўладиган мулоқотнинг қизиқарли эмаслиги билан ҳам тушунтирилади.

Учинчидан, ажралиб қолганлик гуруҳдошлари билан алоқа ўрната олмасликка ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Ижтимоий психологияда ижтимоий роллар назарияси кенг ўрин эгаллаган. Унга кўра ҳар бир шахс ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида ўз фаолиятида турли ижтимоий ролларни бажаради. Масалан, университет талабаси устозлари олдида талаба, ота-онаси олдида фарзанд, акаси олдида ука, укаси олдида ака, бобо-бувиси олдида неvara ва ўртоқлари олдида эса тенгдош ролида фаолият кўрсатади. Ижтимоий рол - ижтимоий фаолиятнинг зарурий тури, ижтимоий муносабатлар системасидаги шахснинг ўрни билан белгилаб берилган шахс ҳатти-ҳаракатининг усулидир. Ижтимоий ролни бажаришда турли усулларнинг "шахсий" бўлиш имкониятлари мавжуд.

Гуруҳлар ёки жамоаларда ўзига бошчилик ролини оловчи шахс фарқланади. Психологияда бундай шахс лидер дейилади. Лидер гуруҳни ташкил этиш ва бошқариш учун тайинланиши ёки белгиланиши мумкин.

Лидер қуйидаги вазифаларни бажаради:

• гуруҳда мақсадга эришишнинг усул ва йўллари режалаштириш;

- гуруҳ аъзолари ўртасида жавобгарликни тақсимлаш;
- муайян муҳитни ташкил этиш;
- гуруҳ аъзоларининг фаоллигини ошириш.

Ўзаро муносабатлар соҳаси бўйича лидерларнинг икки тури фарқланади:

- **Расмий лидер;**
- **Норасмий лидер.**

Расмий лидер - лидерликка сайланган ёки тайинланган лидер бўлиб, ушбу жамоанинг фаолиятига расман жавобгар ҳисобланади. **Норасмий лидер** - расмий лидерлик мавқеини эгалламаганлигига қарамай, кўпчилик томонидан эътироф этилган, обрўга эга бўлган лидердир. Лидерлик услублари:

1. Авторитар услуб.
2. Демократик услуб.
3. Либерал услублардан иборат.

Демак, айтиш мумкин, бир жамоада бир неча лидер мавжуд бўлиши мумкин. Агар жамоада лидерлар кўп бўлса, бу ижобий ҳолат. Лекин бунда лидерларнинг ахлоқий нормалари бир-бирига зид келмаслиги лозим. Лидерларнинг турли-туманлиги жамоа ҳаётининг турлича бўлишини таъминлайди.

Лидерлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жамоадаги психологик иқлимнинг муҳим томонидир. Бундан ташқари жамоанинг психологик иқлимига жамоа аъзолари ўртасидаги шахслараро муносабатлар ҳам катта таъсир кўрсатади. Бунда жамоа аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қанчалик чуқур бўлиши муҳим роль уйнайди. Бу жиҳатдан ўзаро муносабатларнинг 3 хил даражасини ажратиш мумкин:

1- даража: симпатия ёки антипатия асосида вужудга келувчи ўзаро муносабатлар.

2- даража: иш ёки ўқиш юзасидан бўладиган ўзаро муносабатлар.

3- даража: инсоний муносабатлар ёки чуқур ишончга асосланган ўзаро муносабатлар.

Жамоадаги нормал психологик иқлимни белгиловчи бевосита кўрсаткичлар ҳам мавжуд:

- Жамоадаги эркинлик атмосфераси.
- Мулоқот турли шакллариининг мавжудлиги.
- Умумий мақсадни тушуниш ва унга эришишга интилиш.
- Фикр - мулоҳазаларни очиқчасига айтиш имкониятиниинг мавжудлиги.
- Танқид қилиш эркинлиги. Низоларнинг ҳам мавжуд бўлиши.
- Жамоа аъзолари ўртасида вазифаларнинг тўғри таксимланиши.

- Бошлиқнинг норасмий лидер бўлиши.
- Ҳодимлар кўнимсизлигининг камлиги.

Булардан ташқари жамоанинги психологик иқлимига бир қанча омиллар таъсир кўрсатиши мумкин.

Уқувчи, талабалар жамоасидаги маънавий психологик иқлимнинг ташкилотчиси - ўқитувчи, гуруҳ раҳбари ҳисобланади. Ҳар бир гуруҳ раҳбари жамоада нормал психологик иқлимни яратиш учун унга таъсир этувчи омилларни яхши билиши зарур. Чунки яхши ташкил этилган жамоада нормал психологик иқлим мавжуд бўлганда гуруҳ аъзоларининг ўзлаштириши, тартиб - интизомни сақлаши ҳам яхши йўлга қўйилади.

Гуруҳ ва жамоалардаги шахслараро муносабатларни ўрганишда кузатиш, эксперимент ва суҳбат методларидан фойдаланилади. Шахслараро муносабатларни ўрганиш методларидан яна бири - социометрия методидир. Бу методнинг моҳияти шундан иборатки, инсон у ёки бу кўрсаткич бўйича гуруҳ аъзоларини танлайди, қилинган танлашлар асосида кишининг гуруҳдаги шахслараро муносабатлар тизимида тутган ўрни ҳақида ҳулоса чиқаради. Демак, социометрия методи ёрдамида гуруҳ аъзолари ўртасидаги симпатия ёки антипатияни аниқлаш мумкин, социометрия методини оператив тарзда ўтказиш, унинг натижаларини эса математик равишда қайта ишлаш ва график тарзда ифодалаш мумкин.

Социометрия методини тадқиқот методи сифатида тан олиш билан бир қаторда унинг баъзи камчиликларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Асосий камчилик шундан иборатки, социометрия методи мавжуд муносабатлар тўзилишининг сабабларини аниқлаш имконини бермайди. Шунинг учун ҳам социометриядан олинган маълумотлар кузатиш, суҳбат, психологик - педагогик эксперимент натижалари билан тўлдирилиши лозим.

Социометрия методидан гуруҳ жамоа аъзолари ўзаро бир-бирларини яхши билган ҳолатлардагина бўладиган ва шахсий муносабатлардаги ҳақиқий ўрнини аниқлаш, бирламчи гуруҳлар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини топиш, бирламчи гуруҳларнинг пайдо бўлиш ва тарқаб кетиш сабабларини аниқлаш мумкин.

Социометрия методининг моҳияти шундан иборатки, текширилувчига бирга қилинадиган ишлар ёки гуруҳ аъзоларининг ишларини биргаликда бажаришга ҳоҳишлари тўғрисида саволлар берилади. Бериладиган саволлар танлаш кўрсаткичлари дейилади. Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар фарқланади. Кучлилари чуқур ва барқарор муносабатларни, кучсизлари эса юзаки ва беқарор

муносабатларни анислашга имкон яратади.

Кучли ва кучсиз кўрсаткичлар мазмун жиҳатдан турлича бўлиши мумкин, лекин улардаги умумий нарса натижа, яъни шерик танлашдир.

Социометрик тадқиқотдан олинган маълумотлар асосида социограммалар тўзилади. Агар гуруҳ аъзолари сони 20 тадан кўп бўлса, социометрик матрица тўзиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шунингдек, натижаларни график равишда, занжир, учбурчак ёки юлдузча шаклида ҳам ифодалаш мумкин. Шундай қилиб, социометрия методи объектив ва аниқ маълумотлар, яъни шахсининг гуруҳ ёки жамоадаги реал ҳолатини акс эттирувчи маълумотлар олишга имкон беради ва амалий мақсадларда фойдаланиши мумкин.

Гуруҳ — бу муайян белгига, масалан биргаликда фаолият кўрсатишнинг мумкинлигига ва унинг ҳарактерига, ташкил топиш хусусиятлари ва шу кабилар асосида ажралиб турадиган инсоний умумийликдир. Гуруҳларнинг таснифланиши ҳам шунга мувофиқ тарзда бўлиб, кичик ва катта гуруҳларга бўлинади - ўз навбатида улар ҳам реал, шартли, формал ҳамда ноформал, ривожланиш даражаси турлича бўлган, яъни, ривожланган ва етарли даражада ривожланмаган ёки кам ривожланган гуруҳларг. бўлинади.

Катта гуруҳлар умумий макон ва замонда ҳаёт кечираётган анчагина одамларни ўз таркибига олган социал умумийликни ташкил қиладиган реал гуруҳлар шаклида бўлиниши мумкин. Бу ҳилдаги катта гуруҳларга корхоналарнинг меҳнат жамоаси ёки кўпгина ўқитувчилар бир-бирлари билан бевосита ўзаро алоқада бўлмасалар ҳам, лекин айни чоғда ягона битта раҳбарга бўйсунди. Катта гуруҳлар баъзи бир белгилари (синфий, жинсий, миллий, ёш ва бошқа белгилари) га биноан ажратиладиган ва бирлаштирадиган шартли гуруҳлар шаклида бўлиши ҳам мумкин.

Катта шартли гуруҳга киритилган кишилар ҳеч қачон бир-бири билан учрашмаган бўлсалар ҳам, лекин бу ҳилдаги гуруҳга ажратилгани учун асос бўлган белгиларига кўра умумий социал ва психологик таърифга эга бўлишлари мумкин. Жумладан, ўспиринлар турли шаҳар ва қишлоқларда истиқомат қилишларига боғлиқ бўлмаган ҳолда битта катта шартли гуруҳга бирлаштирилиши, эҳтимол, улар турли ҳалқларнинг тилларида сўзлашишлари, ҳеч қачон бир жойга йиғилмаган бўлишлари мумкин. Уларнинг умумий социал (ўрта мактаб ўқувчилари), ёш (12-15 яшар пайти), психологик (шаклланиб келаётган улғайиш туйғуси, ўспиринлик пайтида ўзлигини намоён этиши ва хоказо) таърифлари асосий белгиларига кўра бир-бирига ўхшаш бўлади. Катта шартли гуруҳларни ўрганиш (ёш психологиясида, социал психологияда ва бошқаларда) уларнинг умумий хусусиятлари фарқланиши натижасида гуруҳларда иш олиб боришнинг илмий асосланган стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш имконини беради. Шартли гуруҳ сифатидаги ўспиринлар шахсияти ривожланишининг умумий қонуниятларини билган ҳолда педагог мактабда ва мактабдан ташқари муассасаларда тарбиявий ишни собитқадамлик билан ва самарали тарзда олиб боради.

Кичик гуруҳлар - ҳамиша боғланган умумийлик бўлиб, унга кирувчи шахсларнинг ўзаро биргаликдаги реал ҳаракати ва улар ўртасидаги реал ўзаро муносабатлар билан боғлангандир. Бу гуруҳлар расмий (формал) бўлиши, яъни

юридик жиҳатдан қайд етилган ҳуқуқ ва бурчларга, норматив асосида ўрнатилган структурага, тайинлаб ёки сайлаб қўйилган раҳбарликка эга бўлиши мумкин. Ижтимоий меҳнат тақсимооти шароитларида бу гуруҳлар социал жиҳатдан тақозо етилган фаолият кўрсатиши билан боғлангандир.

Гуруҳлар ривожланишининг даражаси ёки савияси уларни таснифлашнинг энг муҳим негизи ҳисобланади. Гуруҳий ривожланиш даражаси - шахслараро муносабатлар шаклланганлигининг белгиси, гуруҳлар шаклланиши жараёнининг натижасидир.

Шахслараро танлаш. Яхши ўқувчи бўлиш мумкин ва лекин ўртоқларига ёқмаслиги, синфдаги энг интизомсиз сафида бўлиши ва лекин кўпчилик учун азиз бўлиб қолиши ҳам мумкин. Ҳуш кўриш - ҳиссиётга кўра афзал кўриш - гуруҳдаги табақаланишнинг яширин манзарасини тушуниб этишда фоят муҳим омилдир.

Америкалик психолог Ж.Морено гуруҳларда шахслараро афзал кўришларни аниқлаш усулини ва ҳиссий афзал кўришларни қайд қилиши техникасини таклиф этди. Буни у социометрия деб атади. Социометрия ёрдамида шахслараро биргаликдаги ҳаракат жараёнида гуруҳ аъзоларида намоён бўладиган афзал кўришнинг, бу фарқлик ҳуш кўрмасликнинг микдорий меъёрини аниқлаш мумкин. Социометрия гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини ҳуш кўриши ёки ҳуш кўрмаслигини аниқлашда кенг қўлланилади. Гуруҳ аъзоларининг ўзлари бундай муносабатларни англаб ола олмасликлари ва уларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги ҳақида ўзларига ҳисоб бермасликлари мумкин. Социометрия методи жуда ҳам тезкор бўлиб, унинг натижалари математик усул билан қайта ишланиши ва ёзма шаклда ифода этилиши мумкин.

Социометрик усулнинг негизида «Сен ким билан бирга бўлишни хоҳлардинг?» деган тўғридан-тўғри савол туради. Ўқишлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг хоҳлаган жабҳасига татбиқан қўйилиши мумкин: сен ким билан бирга битта партада ўтиришни, дам олишни, вақтичоғлик қилишни, ишлашни хоҳлардинг ва ҳоказо. Қоида тариқасида танлашнинг икки йўналиши - биргаликда меҳнат қилиш соҳасидаги ва вақтичоғлик қилиш соҳасидаги йўналишлари тавсия қилинади. Бу ўринда танлашнинг мақбуллиги даражасига аниқлик киритилиши ва танлаш учун тавсия қилинадиган шахслар сони чекланган бўлиши ҳам мумкин. Танлашларни танлаш матрицасига тушириш чоғида янада таҳлил этиш ўзаро ҳуш кўриш ва ҳуш кўрмасликларнинг мураккаб тарзда чатишиб кетганлигини, социометрик «юлдузлар», «баҳс бойлаш»ларнинг мавжудлигини ва бу қарама-қарши томонлар ўртасидаги оралик бўғинларнинг бутун иерархиясини кўрсатиб беради. Социометрия методининг жуда ҳам тезкор эканлигига шубҳа йўқ ва унинг ёрдами билан гуруҳ ичидаги ҳиссий интилишлари манзараси етарли даражада аниқ-равшан кўрсатилган бўлиши мумкин. Уни кузатишлар йўли билан аниқлаш учун узоқ вақт сарфлашга тўғри келган бўларди.

Ҳар қандай гуруҳни унинг аъзоларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати жараёнида ҳосил бўладиган коммуникатив шахобча сифатида талқин қилиш мумкин.

Гуруҳга социометрик жиҳатдан ёндашилган тавдирда ҳайрихоҳлик ва ёқтирмаслик шахслараро муносабатлар истамасида танлашнинг асосий омили бўлишни, муносабат боғлашни, ишлашни, дам олишни, вақтичоғлик қилишни хоҳлагани учун танлайди. Лекин ҳайрихоҳликка бир киши бошқасини алоҳида ажратиб кўрсатишига, гуруҳни ўзи учун энг муҳим белгилар бўйича табақалаштирган ҳолда кўпчилик орасидан танлаб олишга ягона асос сифатида қарамаслик керак.

Кишининг ўз гуруҳи ўзини қуршаб турган воқеиликда мўлжал олиш манбаи сифатида муносабатда бўлиши унинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Бу тенденция меҳнат тақсимотини қонуниятли оқибати ҳисобланади. Биргаликдаги фаолиятнинг ҳар бир иштирокчиси ушбу фаолиятнинг аҳамиятига молик шарт-шароитларига, мақсадлари ва вазифаларига, умумий ишга ҳар бир кишининг ва унинг ўзи қўшган ҳиссасига бериладиган баҳодан, ўз шахсининг умумий фикрида акс етган баҳодан манфаатдордир. Буларнинг ҳаммаси шахслараро муносабатлар умумий иш воситасида, унинг жамоа олдига жамият томонидан чиққан мазмуни ва қадриятлари орқали намоён бўладиган жамоага кўпроқ ҳос бўлади. Индивид гуруҳ аъзолари билан биргаликда ўзаро фаол ҳаракат қила борган ва унинг олдига қўйилган конкрет вазифаларни ҳал қила борган ҳолда ўзининг қимматли ниятларига эга бўлади.

Уларнинг ўзлаштирилиши шахс фаолияти устидан гуруҳ томонидан реал амалга ошириладиган ёки шахс гуруҳга мансуб деб ҳисоблайдиган ўзига ҳос назорат олиб боришни тақозо этади.

Гуруҳнинг қадриятларига, унинг фикрига қараб мўлжал олиши нуқтаи назари ва баҳоси унинг учун жуда ҳам муҳим бўлган кишилар доирасини алоҳида ажратиб олишга мажбур қилади.

Бундай одамлар ўзига ҳос призма бўлиб хизмат қиладики, шу туфайли ўзи учун аҳамиятга молик объектларни, мақсадларни, вазифаларни ва бошқа одамлар фаолиятининг усуллари кўришга ва баҳолашга - социал перцепция амалларини бажаришга интилади. Булар унинг учун бамисоли ўзини кўра бошлайдиган кўзгуга айланади. Афтидан, буларнинг ҳаммаси шахслараро муносабатларда афзал кўриш ва танлашнинг социометрик тадқиқотда учрамайдиган муайян принципларини тақозо этиши керак. Ҳар қандай гуруҳ тўзилишига кўра гуруҳ аъзолари нуфўзи ва статусининг ўзига ҳос даражасини акс эттиради. Унинг юқори қисмидан референтометрик ва социометрик тарзда танланадиган шахслар ўрин олади, энг орқада эса нореферент ва социометрик жиҳатдан суриб чиқарилган индивидлар туришади. Мазкур иерархия зинапоясининг энг юқори босқичида гуруҳнинг пешқадами (лидери) жойлашади.

Пешқадам - бу шундай шахсдирки, гуруҳнинг қолган барча аъзолари учун ўзларининг манфаатларига дахлдор бўлган ҳамда бутун гуруҳ фаолиятининг йўналишини ва ҳарактерини белгилаб берадиган энг масъулиятли ечимларни қабул қилишга ҳақли деб ҳисоблайдилар. Шундай қилиб, пешқадам гуруҳнинг энг муҳим муаммоларига қиёсан ундаги энг кўпроқ даражадаги референтлик эгаси бўлган шахсдир. Пешқадам социометрик «юлдуз» бўлиши ҳам ва,

аксинча, бундай бўлмаслиги ҳам мумкин у теварак-атрофдагиларнинг шахсий ҳайрихоҳлигига сазовор бўлмаслиги ҳам мумкин, лекин агар у пешқадам бўлса, у ҳолда унинг теварак-атрофдагилар учун референтлилиги шубҳасиздир. Пешқадам расман гуруҳнинг раҳбари бўлиши ҳам ва, аксинча бўлмаслиги ҳам мумкин. Пешқадам билан раҳбарликнинг ягона битта шахсга тўғри келиши мақбул ҳодиса ҳисобланади. Борди-ю, агар бундай мувофиқлик бўлмаса, у ҳолда гуруҳ фаолиятининг самарадорлиги расмий раҳбар билан норасмий пешқадам ёки пешқадамлар ўртасидаги муносабатлар қай тарзда юз беришига боғлиқ бўлади.

Ўспиринлик ёшида ўқувчиларнинг шахслараро муносабатлар системаси доирасида бир-бирларига нисбатан талаблари ва орзу-умидлари айниқса кескин тусга киради. Ана шундай ҳолларда юқори синф ўқувчилари жамоасидаги пешқадам кўпинча намуна, синфда юқори даражадаги референт шахс бўлиб ҳисобланади, бошқа барча ўқувчилар ўзларининг ва бошқаларнинг ҳатти-ҳаракатларини шуларга қараб баҳолашади. Баъзан педагоглар ва ота-оналар аълочи ўқувчилар синф жамоаси мавқеини эгаллайдилар, деган янглиш фикрга таянган ҳолда иш тутадилар. Агар қуйи синфларда аълочи ўқувчи билан жамоанинг пешқадами мақомлари ўртасида бевосита боғланиш сезилмайди. Яхши ўқишнинг ўзи таҳсинга лойиқ нарсга, лекин аълочи ўқувчи ўз синфдошлари орасида пешқадамлик мавқеига фаол кўмаклашган тақдирдагина эга бўлиши мумкин. Бу айниқса дарсда мунтазам жамоа тарздаги ўқув ишини ташкил этиш жараёнида бўлади.

7 – мавзу: Оилавий муносабатлар психологиясининг предмети ва вазифалари (2 соат)

Режа:

- 1) Оила психологик тадқиқот бирлиги сифатида.
- 2) «Оила» тушунчасининг психологик мазмуни.
- 3) Оила ижтимоий институт на кичик гуруҳ сифатида.
- 4) Оиланинг бир тизим сифатидаги тушунчалари ва параметрлари.
- 5) Оила коидалари тушунчаси, унинг оила ҳаётидаги роли.
- 6) Оилавий чегаралар на ўзапо таъсир стандартлари.
- 7) Оилавий афсоналар. Оилавий ўз-ўзини англашда оилавий афсоналарнинг роли.

Маълумки, инсоният жамияти тараққий этиб борган сари одамларнинг ўзлари ҳам, уларнинг бир-бирлари билан бўладиган ўзаро муносабатлари ҳам, айниқса, шахслараро муносабатлар орасида энг самимий, энг яқин бўлган оилавий муносабатлар ҳам такомиллашиб, ўзига хос тарзда мураккаблашиб боради. Сабаби: ҳозирги замон фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш муносабатлари ва воситаларининг тараққиёти, қишлоқ хўжалиги, саноат ишлаб чиқариши, умуман, ҳалқ хўжалигининг барча жабҳаларида янги технология, техник жараёнларнинг жадал жорий этилиши бевосита шу жараёнларнинг яратувчиси, иштирокчиси бўлган инсон омилига, инсон шахсига ҳам ўзига хос янги талаблар қўймоқда. Ишлаб чиқариш муносабатлари, жамият тараққиёти бир томондан, одамларнинг ўзларида рўй

бераётган ижтимоий-психологик, физиологик ва бошқа ўзгаришлар ўзаро мулоқот муносабатлари доирасининг маълум даражада чегараланиб қолишига, уларда ўтмишдошларимизда кузатиладиган табиийликнинг маълум даражада бўзилишига ва оқибатда инсон руҳиятида мумкин қадар ҳиссий, эмоционал зўриқишларнинг юзага келишига асос бўлмоқда. Буларнинг таъсири оилавий ҳаёт ва ундаги психологик иқлимда ҳам ўз ифодасини топади.

Ёшларимизда бу масала бўйича аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун бундан 90—100 йиллар олдинги уларнинг тенгдошлари, яъни ўтиб бораётган асримиз бошидаги ва бугунги кунларимиздаги 15—16 ёшли йигит-қизлар ўртасидаги тафовутларни солиштириб ўтамиз.

Махсус адабиётларда ёзилишича ва ўтказилган тадқиқотлар натижаларида кузатилишича, сўнгги 100 йил ичида одамларда кузатиладиган акселератсия жараёнида уларнинг жинсий, физиологик балоғатга етишиши 2—3 йилга илгарилаб кетган. Бундан 100 йилча олдин ёшларнинг жинсий балоғатга етиш даври 15—16 ёшга тўғри келган, ҳозир еса бу ҳолат ўртача 12—13 ёшларга тўғри келади. Енди ушбу ёшларнинг оилавий ҳаётга тайёрлик жиҳатларини кўриб чиқамиз.

Илгариги тенгдошларингиз 15—16 ёшларида оилавий ҳаётга ётуқлик талабларидан бири бўлмиш жинсий ётуқликка, балоғатга ётар еканлар, улар аксарият ҳолларда шу ёшга келиб ўша даврлар учун хос ва лозим бўлган, унчалик мураккаб бўлмаган деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик сир-асрорларидан деярли бохабар бўлганлар (чунки у вақтларда болаларни одатда, 13—14 ёшидан шогирдликка беришган), ўша даврдаги ишлаб чиқариш муносабатлари ва технологик жараёнлар улардан махсус ёки олий маълумот талаб қилмаган, 3—4 йил устоз кўрган шогирд 16—17 ёшида ўзи мустақил иш юрита оладиган устага, ўз ишини амаллаб кета оладиган мутахассисга айланган. Мабодо, у шу вақтда оила курадиган бўлса, ўз ҳунари орқали меҳнат қилиб, ўзини ва оила аъзоларини иқтисодий жиҳатдан таъминлай олиши мумкин бўлган. Бундан ташқари, у вақтлардаги 18—20 ёшли йигит маҳалла-кўйда, жамоатчилик орасида маълум даражада ижтимоий ётук шахс сифатида қабул қилинган, турли тадбир ва маросимларда ҳақли иштирокчи сифатида қатнашиши мумкин бўлган, яъни унинг ижтимоий жиҳатдан балоғатга ётганлиги жамоатчилик томонидан қабул қилинган. Бу жараён шахснинг олдида оила ва жамият қаршисида ўзига хос масъулият юклаган, масъулиятни ҳис қилиш еса унинг психологик ётуқлиги аломатларидан бири бўлиб хизмат қилган.

Энди шу хусусиятларни бугунги кун ёшлари мисолида кўриб чиқайлик. Улар 12—13 ёшларда жинсий (физиологик) ётуқликка эришадилар (бу ҳақда кейинроқ тўхталиб ўтамиз), бироқ улар бирор бир касб-ҳунар эгаси бўлиб, мустақил ишлаб, ўзини ва оиласини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган бўлиши учун, аввало мактабни битириши, сўнг у ёки бу касб-ҳунар коллежи ёки академик литсейда ўқиб, бирор-бир касбни эгаллаши керак. Бунинг учун 9 йил мактабда, 3 йил коллеж ёки литсейда ўқиши зарур бўлади. 12 йиллик барча учун мажбурий таълимдан сўнг ёшларимизнинг маълум бир қисми ўқишни олий ўқув юртларида давом эттиради. Бундан кўриниб турибдики,

ёшларимизнинг иқтисодий мустақилликка эришишлари уларнинг маълум қисми учун 20—21, бошқалари учун 23—25 ёшга тўғри келади. Бундан ташқари, одамларнинг турмуш тарзи ривожланиши билан оилаларининг кундалик ҳаёти ўзгариб, қийинишга, маиший буюмларга, моддий фаровонлик даражасига бўлган эҳтиёжи ҳам ортиб боради.

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши шахснинг маданий такомиллашувига, у еса шахсларнинг бир-бирларига қўядиган талаблари ошишига ва шахслараро муносабатнинг нозиклашувига олиб келади. Фикримизнинг далили сифатида бир фактни келтиришимиз мумкин. Ажралиш фоизи олий маълумотлилар ичида умумий ўрта маълумотлиларга нисбатан юқорироқдир.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиши юқори савияда бўлмаган жамиятдаги оила аъзолари ўз оилавий юмушларининг аксариятини қўлда бажарадилар. Бунга оиланинг барча аъзолари ва биринчи навбатда фарзандлар мумкин қадар қўп жалб қилинади. Оила ишларини бажаришдаги умумий фаолият ёшларда маълум малакаларни, шу жумладан, оиладаги тегишли вазифаларни бажаришни, оилада бир-бирлари билан мулоқотда бўлиш малакаларини, ҳар бир шахснинг иерархик мавқеига кўра ўз ҳуқуқ ва бурчларини аниқлаб олишига имкон беради. Моддий таъминот, юқори маданий савия эса оилада шахснинг шахсга қўйган талабини янада кучайтиради, оила аъзоларининг ўзаро мулоқотда бўлиш вақти миқдорини қисқартиради. Бу еса ота-онанинг фарзандлар учун ўз оиласида намуна вазифасини бажара олмаслигига олиб келади.

Шулардан кўриниб турибдики, бундан 100 йиллар олдинги ёшлар 16—18 ёшида оила қуришсалар ҳам, шу вақтга келиб оилавий ҳаёт учун, муваффақиятли турмуш кечириб кэтишлари учун зарур бўлган ётуклик даражаларининг барчасига эришганлар, бу еса уларнинг оилавий ҳаётларида юзага келиши мумкин бўлган муаммоларнинг бартараф этилишига асос бўлиб хизмат қилган.

Бугунги ёшларимиз еса юқорида баён етилганидек, 12—13 ёшларида жинсий балоғатга ётадилар ва аксарият ҳолларда орадан 7—8 йил ўтгандан сўнг, яъни қизлар 19—20 ёшда, йигитлар еса 21—22 ёшда оила қурадилар. Бу вақтда улар на иқтисодий жиҳатдан, на ижтимоий жиҳатдан ва на психологик жиҳатдан оилавий ҳаётга тайёр бўладилар. Бундай ҳолатлар шубҳасиз, уларнинг оилавий ҳаётларида олдинги тенгдошлари ҳаётида кузатилмаган муаммоларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, жамият тараққиётининг бугунги ҳолати ҳозирги замон оиласи олдида ўзига хос янги ижтимоий функцияларни ҳам юклайдики, буларнинг барчаси ҳозирги ёшларимизни оилавий ҳаётга махсус тайёрлаш масаласининг энг долзарб масалалардан бири бўлишини тақозо қилмоқда. Шунинг учун ҳам сўнгги 15—20 йил давомида дунёнинг барча ривожланган мамлакатларида ва бизнинг республикамизда (мустақилликка еришганимизнинг дастлабки йиллариданок) оила масалаларига, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш, оилаларда комил шахсни шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор бериб келинмоқда.

Умуман, инсоният жамияти тобора тараққий етиб бораверар экан, оила

масалаларининг долзарблиги ҳам шунга мос равишда ортиб бораверади ва оилага бўлган эътибор кеча ва бугунга қараганда эртага янада юқорироқ бўлади. Чунки оила жамиятнинг кичик бир кўриниши бўлиб, у қанча инок, ахил ва мустаҳкам бўлса, жамият ҳам шунчалик қудратли бўлади. Мана, «Оила психологияси» курсини ёшларга ўқитишнинг долзарблигини ифодаловчи асосий омил! «Оила психологияси» курсининг яратилиши ва унинг ўқув предметлари қаторида мактаб, коллеж, литсейларда ўтиладиган дарслар жадвалига киритилиши ҳам Республикамиз ҳукумати томонидан юритилаётган кучли ижтимоий сиёсатнинг мантикий ва мазмуний давомидир.

Ҳар қандай жамият тараққиётида оиланинг, оила мустаҳкамлигининг ўрни бекиёсдир. Чунки тирик организмнинг саломатлиги уни ташкил қилувчи ҳар бир хужайранинг соғломлигига боғлиқ бўлганидек ва бутун организм ўз фаолиятини мақсадга мувофиқ амалга оширишида ҳар бир хужайранинг муносиб ўрни бўлганидек, оила ҳам давлат, жамият деб аталган бутун бир организмни ташкил етувчи хужайрадир. Ҳар бир оиланинг соғлом бўлиши, унда ижобий психологик иқлимнинг ҳукм суриши, мана шу муҳитда дунёга келиб, шахс сифатида шаклланиб, сўнг ўзи яшаётган давлатнинг фуқароси сифатида ўз давлатининг иқтисодиётини, ижтимоий тараққиётини таъминловчи, ҳал қилувчи омил бўлган инсон камолотида оила бош мезон ҳисобланади. Шунингдек, жамият тараққиётининг кутилган даражага чиқа олмаслиги, унинг тараққиётига тўсқинлик қилувчи, инқирозига олиб келувчи кучларнинг юзага келишида ҳам оиланинг ҳиссаси каттадир. Чунки носоғлом, ноқобил ва низоли оилаларнинг кўпайиши, ажрашишлар сонининг ортиши жамиятга турли иқтисодий, ижтимоий зиён ётказиши билан бирга, бундай носоғлом психологик муҳитда, низо-жанжалли, ўзаро меҳр-оқибатсиз шароитда дунёга келган, шаклланган бола ҳам кейинчалик нафақат ўз ота-онаси, ака-укаларига нисбатан, балки атрофдагиларга, қолаверса, ўзи яшаган жамиятга нисбатан меҳр-оқибатсиз, шафқатсиз, золим, худбин, жамият, юрт манфаатларига зид турли салбий ташқи кучлар таъсирига осон берилувчан шахс бўлиб шаклланиши ва шу асосда ўз оиласи, ўз халқи, ўз юрти учун хавфли инсонларнинг ётишиб чиқишига ҳам асос бўлиши мумкин.

Демак, оиланинг мустаҳкамлиги жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, миллий хавфсизлигини, унинг равнақини, тараққиётини белгиловчи ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Ҳозирги вақтда жамиятимиз учун, инсоният тараққиёти учун, мустақиллигимиз истикболлари учун жиддий хавф туғдираётган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, экологик, ички ва ташқи омилларнинг таҳдиди ортиб бораётган айни вақтда оила мустаҳкамлигини таъминлаш ва бу масалани тўғри ҳал этишнинг асосий йўли бўлмиш ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш масаласи ҳеч кечиктириб бўлмайдиган, ўта жиддий ёндошишларни талаб этувчи давлат, ҳукумат миқёсидаги масаладир. Бунинг муваффақиятли амалга ошишига жамиятимизнинг ҳар бир фуқароси, сиз ўқувчилар, ота-оналар ҳамма бирдек масъулдир. Бу масала ҳеч қачон кун тартибидан тушмайдиган, ўз долзарблигини йўқотмайдиган ўта нозик, ниҳоятда жиддий масаладир. Чунки инсоният тараққиёти, жамиятимиз тараққиёти шу масалани биз бугун қандай ҳал қилишимизга боғлиқ.

Оила психологиясига доир энг муҳим билимларни бериш, улар асосида тегишли малакалар ва кўникмаларни шакллантириб, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашдир. Оиланинг ижтимоий ва этнопсихологик хусусиятлари оила психологияси курсининг предмети ташкил қилади.

Оила психологияси курсининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Оиланинг шахс шаклланишидаги роли ҳақида ёшларда тўлақонли тасаввурни шакллантириш.

2. Ёшларни оиланинг ижтимоий тарихий келиб чиқиши ҳақидаги ва юзага келгандан сўнг оилавий ҳаёт давомида бўладиган ўзгаришлар ҳақидаги илмий асосланган билимлар билан таништириш.

3. Ёшларда оилавий ҳаётда муқаррар содир бўладиган ўзгаришлар, муаммолар, қонуниятлар ҳақида илмий асосланган тўлақонли тасаввурни шакллантириш ва уларни бу жараёнларга тайёрлаш.

4. Ёшларни оилавий ҳаётда юзага келадиган муаммоларга қонструктив тус беришга, деструктив йўналишдагиларидан еса сақланишга ўргатиш.

5. Ёшларда оилавий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятларини илмий асосланган тарзда талқин этиб, муаммоли вазиятлардан психологик оқилона (оилага ва унинг мустаҳкамлигига салбий таъсир этмаган ҳолда) чиқиш имконини берувчи малакаларни шакллантириш.

6. Ёшларда ўз умр йўлдошини тўғри танлаш малакаларини шакллантириш.

7. Ёшларни оилавий мулоқотга тайёрлаш.

8. Ёшларни оилани режалаштиришга ўргатиш.

9. Ёшларни жинсий ҳаётга илмий асосда тайёрлаш.

10. Ёшларда оиланинг мустаҳкамлигини таъминловчи билим ва малакаларни шакллантириш.

11. Ўқувчиларда оилани ўрганувчи психологик ташҳис методикалари билан ишлаш ва улар ёрдамида олинадиган натижаларни тўғри талқин этиш малакаларини шакллантириш.

Гап никоҳ-оила муносабатлари ҳақида борар екан, даставвал ҳозирги замон оиласининг, умуман, никоҳ-оила муносабатларининг юзага келиши ва ривожланиш тарихи ҳақида зарур маълумотларга эга бўлиш мақсадга мувофиқдир. Шунга асосланган ҳолда қуйида инсоният жамияти тараққиёти давомида никоҳ-оила муносабатларининг эволюцияси ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Махсус манбаларда қайд этилишича, ёр юзида бундан 4 млрд. йиллар муқаддам ҳаёт нишонлари, жонзодлар юзага келган. Ҳозирги замон одамларининг дастлабки ибтидоий аждоди (Ҳомо-сапиенс)- фикрловчи одам бундан 3 млн. йиллар муқаддам шакланган. Узоқ муддат давом этган ибтидоий тараққиётдан сўнг аста-секинлик билан ибтидоий жамоалар, кишилиқ жамиятлари юзага кела бошлаган ва одамлар ўртасида дастлабки ўзаро муносабатлар, мулоқотлар шакллана борган. Лекин уларни ҳали том маънода инсоний муносабатлар деб бўлмас эди.

Умуман эркак ва аёлларнинг бир-бирларига нисбатан қарама-қарши жинс вакиллари сифатида ўзаро муносабатларининг илк кўринишларида, яъни

никоҳ муносабатлари юзага келишининг илк босқичларида жинслар ўртасидаги муносабатлар, асосан биологик омиллар билан бошқарилган. Худди маймунларда бўлгани каби ибтидоий одамларнинг аёллари ҳам вақти-вақти билан, қисқа муддатли (ой давомида 4—5 кунгача, фақат айрим турлардагина 19 кунгача) «еструс» деган ҳолатни, еструс даврини ҳис қилганлар (еструс — қўшилишга мойилликнинг шиддатли, кучли намоён бўлиши). Бундай кунларда аёллар кимни хоҳласа ўшалар билан фарқлаб ўтирмай қўшилаверган, қолган кунлари эса қўшилиш бўлмаган. Одамлар тик юришга ўтиши билан улар организмида рўй берган ўзгаришлар туфайли «илк аёлларнинг» кўз ёриш жараёнида кўп нобуд бўлиши ва оқибатда одамлар тўдасида улар сонининг кескин камайиб кетиши рўй берган. Шу сабабли эркаклар ўртасида кўплаб низолар юзага келган, уларнинг кўпчилиги қонли тўқнашув иштирокчиларидан бирининг нобуд бўлиши билан тугаган. Бундай табиий танланиш еструс ҳодисаси узоқроқ муддат давом этган уруғларнинг кўпроқ яшаб қолишига олиб келган. Бироқ бу биологик омил «илк ижтимоий» режадаги янги тўсиқларни юзага келтиради: ҳеч бир организм бундай узоқ вақт давом этган ўта шаҳвоний, асабий зўриқишларга дош бера олмас эди. Шунинг учун еструс муддатининг узайиши билан аёллар бу даврда «совуқроқ», ўзининг жинсий майлини назорат қиладиган ва энди ким тўғри келса ўша билан эмас, балки фақат ўзларига ёқадиган эркаклар билангина қўшиладиган бўлиб борганлар.

Эркакларга нисбатан «танлаб» муносабатда бўлиш ўзига хос инсоний муҳаббатнинг биологик пойдевори юзага кела бошлаганлигидан далолат беради. Шу ўринда таъкидлаб ўтишимиз жоизки, ҳозирги одам тушунадиган, ҳис қиладиган «севги» ҳиссининг илк элементлари, аёлларнинг шу ҳолати хусусияти эвазига инсоният руҳиятига сингиб борган. Шулардан сўнг аста-секинлик билан, гарчи ҳеч қандай ижтимоий меъёрлар билан бошқарилмасада, бир-бирларини шаҳвоний маъқул кўрадиган жуфтлардан иборат унчалик катта бўлмаган гуруҳлар ташкил топа бошлайди. Шундай қилиб, еструснинг узайиши ҳамма учун ҳам қулай, маъқул бўлмаган. Бу эса уруғ таркибига кирувчи эркаклар ўртасида яна жанжаллар, қон тўкилишларига сабаб бўладиган ҳолатларни келтириб чиқарган. Одамлар жамоаси хўжалик фаолиятининг жиддий бўзилиши уруғнинг яшаб қолиши учун хавфнинг рўёбга чиқишига олиб келди. Шу тарзда юзага келаётган жамиятда уруғ ичидаги жинсий мулоқотни бошқариш, биологик инстинкт, зоологик индивидуализмни жиловлаш учун махсус ижтимоий меъёрлар шакллана бошлади. Ана шундай ижтимоий меъёрлардан бири мазкур уруғ ичида эркак ва аёлларнинг жинсий мулоқотларини маълум бир муддатга (овга тайёрланиш, ов вақтларида) тақиқловчи жинсий табулар (таъқиқлаш) нинг юзага кела бошлаганлигидир.

Табу — ахлоқий меъёрларга қараганда анча жиддий ва қаттиқ таъқиқдир. Ахлоқий меъёрларни бузувчиларни жамоа жазолаши, уни йўқ қилиб юбориши ҳам ёки кечириб тирик қолдириши ҳам мумкин бўлган. Кўпинча эса табуларни бузганлар, улар буни билиб қилганми ёки билмайми, бундан қатъий назар, сўзсиз жазоланган, йўқ қилиб юборилган.

Ишлаб чиқаришдаги жинсий табуларнинг юзага келиши уруғ ўртасида эркак ва аёлни маиший ажратиб қўйиш билан кузатилади. Табу вақтида эркакларнинг нафақат аёлларга тегиниши, балки уларга қараши, улар билан гаплашиши, улар тайёрлаган овқатни истеъмол қилиши, ҳатто улар билан бир том остида яъни «бир уйда» бўлиши таъқиқланган.

Дехқончиликнинг юзага келиши, мавсумий дала ишларининг ортиб бориши билан жинсий табулардан холи вақтлар борган сари кам муддатли бўлиб бораверган. Эркакларда ҳам, аёлларда ҳам жинсий зўриқишнинг жадаллиги ортиб борган. Шунинг учун табулардан холи қолган вақт оралиғи ўзига хос шахвоний айшу ишратларга айлана борган.

Атоқли психолог З.Фрейд бу даврни ўз навбатида байрамларга қиёслаган. Чунки аксарият байрамларда бошқа кунлари таъқиқланган деярли барча нарсга рухсат берилади. Бу байрамлар ҳеч нима билан чекланмаган, жўшқин жинсий мулоқотлар амалга оширилган. Шундай қилиб, қисқа муддатли еструс юзага келган, бироқ энди бу еструс биологик сабаблар билан эмас, ижтимоий сабаблар билан боғлиқ бўлган. Бу вақтларда ҳали на никоҳ ва на оила мавжуд бўлган.

Ўз навбатида табулар кейинчалик никоҳнинг илк турларидан бўлмиш экзогам никоҳларни юзага келтиради (экзогам никоҳ — уруғлараро, қабилалараро никоҳ). Чунки табулар фақат ўз уруғи учунгина тааллуқли бўлиб, унда қон-қариндошлар ўртасида жинсий мулоқот таъқиқланган, бошқа қабилла ёки уруғ аъзоларига эса тааллуқли бўлмаган. Шунинг учун эркакларга қаёрдодир, овлоқ жойда бошқа уруққа мансуб бўлган аёлни учратиш қилиб, ундан шахвоний объект сифатида фойдаланиши мумкин бўлган. Мабодо эркаклар узоқ муддат қишлоқ хўжалик ишлари билан банд бўлсалар, бирон бир бегона эркак билан аёллар ҳам бу ишни бажаришган Табу давом этаётган даврда бир уруғ эркаки ўз аёлларидан узоқда, ўз кулбасида бошқа уруққа мансуб аёлни сақлаши мумкин бўлган. Кейинчалик бу тасодифий алоқалар қабилла қоидаларида одатий, зарурий, кўзда тутилган одатларга айланиб борган. Бу ўринда одамларга «бошқа уруғдагилар» билан бўлган алоқалардан туғилган насллар нисбатан бўйдор, бакуват, абжир эканлиги сезилиб борган. Ушбу давр айнан ҳозирги замон одами - гомосапиенс шаклланиб бораётган даврга тўғри келади.

Шундай қилиб, эндогамия (фақат бир уруғ вакиллари ўртасидаги жинсий алоқа)дан агомия, яъни жинсий муносабатларнинг вақтинчалик таъқиқланиши орқали экзогамия (турли қабилла вакиллари ўртасидаги мунтазам жинсий алоқа) юзага келди. Бундан никоҳнинг гуруҳли никоҳ (дуално родовой) тури юзага келган. Гуруҳли никоҳда бир уруғ эркаклари бошқа уруғнинг барча аёллари учун ер ва аксинча, иккинчи уруғнинг эркаклари биринчи уруғ аёлларининг ерлари ҳисобланган. Гуруҳли никоҳнинг юзага келиши никоҳ жуфтлари доирасини маълум бир гуруҳ аъзолари билангина чегаралаб, бирмунча қисқартиради. Бундай ҳолларда бошқа уруғдаги «эркак» бу қабиллага фақат битта мақсадда, «никоҳ» мақсадидагина келар эди, ўзлари эса она оилаларида яшарди ва ишларди, улар ўзларининг «хотин»лари яшайдиган оилада ҳеч қандай ҳуқуққа эга эмас эдилар. Гуруҳли никоҳ икки уруғнинг

никоҳ алоқаларидан иборат бўлган, яъни никоҳ муносабатларининг биринчи шакли ҳисобланган. Албатта бундай уруғларни ҳали моддий неъматлар ишлаб чиқариш эмас, балки болаларни дунёга келтиришигина боғлаб турган. Ишлаб чиқариш ва болаларни дунёга келтириш муносабатлари бир-биридан ажратиб қўйилган. Жинсий алоқалар эса фақат бир-бирлари билан мулкый ишлаб чиқариш ишлари орқали боғланмаган одамлар ўртасидагина мавжуд бўлган.

Гуруҳли никоҳ шахсий никоҳ бўлмаган, яъни унда бирон бир доимий «эр-хотинлик» жуфтлари мавжуд бўлмаган. Ҳар бир аёлнинг никоҳ жуфти айнан ким бўлиши уруғ томонидан белгиланмаган, бу фақат одамларнинг ҳолис хоҳишлари, истакларининг намоён бўлиши бўлган, ҳолос. Уруғ фақат зўравонлик, мажбурлаш ҳоллари кузатилгандагина аралашиши мумкин бўлган, яъни ҳар бир индивидга ўзи қандай хоҳласа, шундай йўл тутиш ҳуқуқи берилган. Бундай муносабатларни ҳозирги замон тили билан «никоҳ», деб аташ мушкул, чунки бундай муносабатлар жуфтлардан на ҳуқуқ, на мажбурият ва на ўзаро масъулиятни талаб қилган. Шунингдек, оила деб аташ мумкин бўлган, болаларни боқиш ва тарбиялаш билан боғлиқ бўлган алоҳида бир муҳаббат ҳам бўлмаган.

Табиийки, гуруҳли никоҳда у ёки бу боланинг отаси ким эканлигини аниқлаш мушкул бўлган, шунинг учун болаларнинг келиб чиқиши фақат она томонидангина ҳисобланган. Уруғнинг фақат аёлга тегишли томони тан олинган. Болалар фақат ўз онасинигина билганлар. Уларнинг сингиллари, сингилларининг болалари, туғишган ака-укалари ва бошқа қариндошлари она уруғини ташкил қилган.

Гуруҳли никоҳнинг моддий асоси, асосан уй хўжалигини юритиш ҳисобланган, чунки бу вақтга келиб овчилик ҳамма вақт ҳам уруғ эҳтиёжини қондира олмай қолган. Бу даврда аёл уй хўжалик ишлари билан боғлиқ бўлган барча ишларни бажарган ва шу билан бирга уруғ аъзолари ўртасида ўзига хос ҳурматга эга бўлган, уруғ оқсоқоллари кенгашида эътиборли ўрин эгаллаган. Матриархат (оналик) даври бир неча ўн минг йиллар давом этган.

Кейинчалик гуруҳли никоҳ доирасида ўзаро майллар заминида етарлича доимий жуфтлар шакллана бошлади. Бундан пайдо бўлган жуфтли никоҳ даставвал бир эркак доимо фақат битта аёл билан яшашини билдирмаган. Эркак киши бир неча аёл билан бўлиши мумкин бўлган, худди шунингдек аёл ҳам бир неча эркак билан муносабатда бўлган. Аниқроғи бундай никоҳни жуфтли никоҳ эмас, балки ибтидоий-эгалитар, яъни тенг ҳуқуқли никоҳ дейиш тўғрироқ бўлади. Табиийки, уруғнинг бирмунча бообрў аъзолари бир неча аёлга эга бўлиши мумкин бўлган. Бу даврга келиб кўп ерлилик камроқ учраган. Бундай жуфт никоҳлар тахминан бундан 25—24 минг йиллар муқаддам уруғ ичида хўжалик ва иқтисодий муносабатларнинг янги шакллarga ўтиши билан хусусий мулкчиликнинг юзага келишини таъминлаган. Бу йўлда қўйилган биринчи қадам «совға айрибошлаш» деб номланувчи одат бўлган.

Деҳқончилик ва чорвачиликнинг ривожланиши билан уруғ, қабила аъзоси меҳнатининг маҳсулдорлиги сезиларли даражада ортган ва бу ортиқча истеъмол маҳсулотларининг юзага келишига олиб келган. Ҳар бир ишчи ўзи

яратган маҳсулотни қабиланинг «умумий қозониға» ташлайдиган эскича тақсимот шакли энди ишлаб чиқаришнинг янада ривожланишига тўсқинлик қила бошлайди (чунки бу қабиланинг нопок, дангаса аъзоларининг ҳам ишлаб чиқариш фаолиятидан жазосиз қутулиб қолишига олиб келган). Шунинг учун ортиқча маҳсулотнинг маълум бир қисмини қабила мулки сифатида ўзининг абжирлиги, чаққонлиги, ишлаб чиқариш фаолиятида кўпроқ муваффақиятларга эришганлиги билан фарқланиб турган аъзоларга «мукофот» тариқасида тақсимлашга рухсат берилган. Ҳаммага тенг тақсимлаш билан бирга аста-секин одамнинг имкониятига, унинг қабила мулкига қўшаётган улуши миқдорига қараб «меҳнат ҳақи» тақсимлана бошланган. Агар тенг тақсимланишда жамоа маҳсулотидан улуш олиш «хуқуқи» мазкур уруққа тааллуқлилигига қараб берилган бўлса (жамоа мулкига қанча ҳисса қўшганидан қатъий назар), энди бу «хуқуқ» маҳсулот яратишдаги иштирокига асосланадиган бўлган.

Уруғнинг айрим аъзоларида ортиқча маҳсулот, шахсий мулкнинг пайдо бўлиши, оиланинг шаклланиши томон қўйилган янги қадам бўлган «совға айрибошлаш»ни юзага келтирди. Эркак киши бошқа уруғдаги «ўз аёлига» ўзининг «мукофотини» совға қилган, шунингдек, аёл ҳам ўзиникини унга берган, токи улар ўртасида совға айрибошлаш давом этар экан, эркак билан аёл ўртасидаги жинсий алоқа ҳам давом этаверган. Совға айрибошлашнинг тўхтатилиши эса улар ўртасидаги алоқанинг ҳам тугашини билдирган. Шундай қилиб, никоҳнинг яна бир тури - индивидуал жуфт никоҳ юзага келган. Бунда аёлни ўзининг қондош-қариндошлари, яъни ўз уруғи эркаклари билан тенг тақсимлаш муносабатлари, бошқа уруғдаги эркаklar билан эса совға айрибошлаш муносабатлари боғлаб турган.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, жуфтли оиланинг юзага келиши, бошиданок уни ўз уруғига қарши қўйишни ва оналик уруғи асосларининг бўзилишига олиб келишини билдирган. Яъни эркак киши ўз мукофотини бошқа уруғдаги «ўз аёли» ва унинг болаларига қанчалик кўп берса, унинг ўз оналик уруғига шунчалик кам улуш қолган. Бироқ «эр» ҳали «хотин» ва унинг болаларининг ягона боқувчиси бўлмаган. Жуфтли оилаларнинг янада асослироқ бўлиши учун совға айрибошлаш ноадекват бўлиши керак еди, яъни ер хотинига хотин эрига берганга қараганда кўпроқ бериши лозим еди. Шундай қилиб, у (ер) хотиннинг болаларини боқувчи бўлиб қолиши, совға айрибошлаш муносабатлари боқувчилик муносабатларига айланиши лозим эди. Шу билан бирга эркакнинг хотин ва унинг болалари билан алоқаси мунтазам ва узоқ муддатли бўлиб борди. Ниҳоят қабилалараро (дуално родовой) никоҳ заминидан доимий ўрин олган хўжалик бирлиги — жамоа ташкил топди, унга ерлар ўз хотинлари ва уларнинг болалари билан кирди. Эркаklar ўз сингилларидан, аёллар эса мос равишда ўз ака-укаларидан ажралишди. Янги иқтисодий хўжалик бирлиги ёки оиланинг яна бир тури — жуфт оила юзага келди, унга, асосан эр, хотин ва унинг болалари кирди.

Энди никоҳ хотиннинг болаларини тарбиялаш ва боқишни ўзига мақсад қилиб қўйган эркак ва аёлнинг иттифоқига айланди. Бунинг учун эр-хотиннинг ҳар бири ўз уруғидан олган улушидан, маҳсулотидан

фойдаланишган. Бундай иттифоқ юзага келишининг объективлиги меҳнатига яраша тақсимотнинг роли ортиши ва тенг тақсимлаш ролининг пасайиши билан кучайиб борди. Жуфт никоҳнинг юзага келиши билан жуфтлар ўртасидаги жинсий муносабатлар нафақат шунчаки ахлоқий меъёрлар билан бошқариладиган доираларга, балки ижтимоий-иқтисодий доирага (рамкага) ҳам киритилди.

Олдинги мавзуимизда оила, никоҳ ҳақида, никоҳ-оила муносабатларининг юзага келиши ва ривожланиши ҳақида, оиланинг классик турлари ҳақида фикр алмашдик. Унда келтириб ўтилган оила турлари классификациясига кўра ҳозирги замон оиласи «Моногам оила»лардан иборатдир. Бироқ ҳозирги замон моногам оиласи ҳам ўз навбатида бир-биридан тўзилиши, таркиби, моҳияти ва бошқа хусусиятларига кўра яна бир қатор турларга бўлинади. Ҳозирги замон оилаларининг қандай турларга эга эканлигини ва уларнинг ижтимоий-психологик хусусиятларини билиш, уларга хос муаммоларни ўрганиш оилавий ҳаётда рўй бериши мумкин бўлган нохушликларнинг олдини олиш имконини беради. Қуйида шулар ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Оила уни характерловчи турли мезонларга кўра қуйидагиларга фарқланади:

1. Тўлиқлигига кўра: тўлиқ, нотўлиқ ва қайта тўзилган (иккинчи никоҳ) оилалар.

2. Бўғинлар сонига кўра: нуклеар (ота-она ва болалардан иборат бўлган) ва кўп бўғинли (икки ва ундан ортиқ авлоддан иборат оила аъзолари бирга яшовчи) оилалар.

3. Болалар сонига кўра: фарзандсиз, бир болали, икки болали, 3–4 болали, 5 ва ундан ортиқ болали оилалар. Турли мамлакатларда бу мезонлар турличадир. Масалан, АҚШ, Франция, Германия, Греция, Россия ва бошқа ривожланган давлатларда 3–4 болали оилалар кўп болали оилалар ҳисобланади. Ўзбекистонда бундай оилалар фарзандлар сони ўртача бўлган оилалар сирасига киради.

4. Эр-хотиннинг ижтимоий келиб чиқишига кўра: ишчилар, деҳқонлар, хизматчилар, зиёилилар оиласи, аралаш типдаги оила.

5. Эр-хотиннинг маълумот савиясига кўра: олий маълумотлилар, ўрта-маҳсус, ўрта, тугатилмаган ўрта, маҳсус ёрдамчи мактаб маълумоти ва турли савиядаги маълумотга эга бўлган эр-хотинлардан ташкил топган оила.

6. Оиланинг «ёшига» кўра: ёш оила (1 йилгача, 3—5 йиллик, 6—10 йиллик турмуш тажрибасига эга бўлган оилалар), ўрта ёшдаги оила, ётуқ ёшдаги оила (қариялар оиласи).

7. Эр-хотиннинг ота-онаси оиласининг моддий таъминланганлик даражаси жиҳатидан қудаларнинг бир-бирига мос эканлиги ёки улар орасида катта тафовут мавжудлиги бўйича бир-бирига мос ва мос бўлмаган оилалар.

8. Регионал жиҳатларига кўра: шаҳар, қишлоқ, аралаш типдаги оила.

9. Никоҳдан қониққанлик савиясига кўра: ажралиш савиясида — никоҳдан қониққанлик даражаси қуйи савияда бўлган оила, ўрта савияда ва никоҳдан қониққанлик даражаси юқори савиядаги оила.

10. Оилада аёл ёки эркак ётакчилигига кўра: эр ётакчи бўлган оила, хотин ётакчи бўлган оила, эр ва хотин ётакчилиқни бирга бажарадиган (биархат) оила.

11. Оилада эр-хотин орасидаги муносабатларга кўра: авторитар, демократик, либерал, аралаш типдаги оилалар.

12. Эр-хотиннинг миллатига кўра: бир миллатли ёки байналмилал оилалар. Байналмилал оилаларни ўз навбатида иккига бўлиш мумкин:

— дини, урф-одатлари ёки тили бир гуруҳга кирган миллат вакиллари орасида никоҳлар, масалан, ўзбек-тожик, ўзбек-қozoқ, ўзбек-туркман, рус-украин, ўзбек-татар ва бошқалар;

— дини, урф-одатлари ёки тили бир гуруҳга кирмаган миллат вакиллари орасидаги никоҳлар, масалан, ўзбек-рус, ўзбек-украин, ўзбек-эстон, ўзбек-немис ва бошқалар.

13. Юридик расмийлаштирилганлигига кўра: синовдаги оила (бирга яшашади, аммо ҳали никоҳни расмийлаштирмаган, чунки бир-бирларини норасмий никоҳда синашяпти), расмийлаштириш арафасидаги оила (бирга яшашади, оила қуриш мақсади аниқ, аммо айрим объектив сабабларга кўра расмийлаштириш кечиктириляпти), никоҳдаги оила, никоҳдан ташқари оила (айрим эркак кишиларнинг иккинчи, учинчи, юридик жиҳатдан норасмий оиласи). Никоҳдан ташқари оилаларнинг айримлари пинҳона бўлса, кўпчилиги ҳақида эркак кишининг биринчи оиласи ва қариндошлари билишади.

Оиланинг юқоридаги шартли ижтимоий-психологик классификацияси, уларга хос психологик хусусиятлар мутахассис (соцсиолог, психолог)лар томонидан илмий ўрганилиши ва ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашда хизмат қилиши керак.

Ҳозирги замон оиласининг асосий функциялари

Ҳар бир оила ижтимоий тизим структура сифатида жамият олдида маълум бир функцияларни бажаради. Оиланинг ижтимоий функсиялари ҳақида гапирганда, бир томондан, жамиятнинг оилага таъсирини, иккинчи томондан, умумий ижтимоий тизимда оиланинг ўрнини, оиланинг ҳал қиладиган ижтимоий (жамоатчилик) функцияларини ҳисобга олиш лозим. Барча олдинги жамиятларда оила қуйидаги асосий функцияларни бажарган: иқтисодий, репродуктив, тарбиявий, рекреатив, коммуникатив, регулятив (бошқарув). Бу ҳақида Шарқ алломалари Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Ибн Сино, Амир Темур, Алишер Навоий, Аҳмад Дониш ва бошқалар ўз асарларида ёзиб қолдирганлар. Албатта, бу санаб ўтилганлар ҳозирги замон оиласи асосий функцияларининг ягона классификациясини ташкил эта олмайди. Чунки айрим манбаларда: наслини давом эттириш, тарбиявий, хўжалик ва ўзаро ёрдам каби функциялар ҳозирги замон оиласининг муҳим функциялари сифатида кўрсатиб ўтилган. Социолог олимлар (У.М.Свердлов, В.А.Рясенков, В.П.Ключников) инсон наслини давом еттириш, болаларни тарбиялаш ва хўжалик функцияларини; С.Д.Лаптенко хўжалик-маиший, аҳоли сонини қайта тиклаш, тарбиявий ва оила аъзоларининг дам олиши — ҳордиқ чиқаришини ташкил этишни; Н.Г.Юркевич — маънавий мулоқот, сексуал, болаларни дунёга келтириш,

тарбия жараёнидаги ҳамкорлик, уй хўжалигини юритиш учун зарур воситалар билан таъминлаш, дам олишни ташкил қилиш, ўзаро моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашни; А.Г.Харчев — аҳоли сонини қайта тиклаш, ижтимоийлашув, хўжалик, истеъмол ва дам олишни ташкил қилиш кабиларни фарқлайди. Мана, юқоридагилардан кўриниб турибдики, қатор оилашунос мутахассислар томонидан оиланинг асосий функциялари турлича классификация қилинмоқда. Бу ўринда оила функцияларини шунчаки санаб ўтиш эмас, балки уларни, бир томондан, одамларнинг моддий, хўжалик-маиший ва иккинчи томондан, эмоционал ва ижтимоий-психологик эҳтиёжларини қондирувчи функцияларини фарқлаш муҳим.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, ҳозирги замон оиласида эмоционал ва ижтимоий-психологик жараёнларни қондириш функциясининг аҳамияти ортиб бормоқда. Ҳатто соф моддий характерга эга бўлган функцияларда ҳам ҳиссийлик кўпроқ кўзга ташланади. Ҳиссий, эмоционал контактларнинг аҳамияти шаҳар оилаларида кучлироқ сезилмоқда. Қишлоқ оилалари еса уй ҳайвонлари ва томорқа ёрларининг борлиги евазига шаҳар оилаларига қараганда жамиятнинг ишлаб чиқарувчи бўғини сифатида ишлаб чиқариш функциясини кўпроқ, сақлаб қолмоқда.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида ҳозирги замон оиласининг асосий функциялари қаторида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин: иқтисодий, репродуктив, тарбиявий, рекреатив, коммуникатив, регулятив (бошқарув), фелиоцитологик кабилар.

Оиланинг иқтисодий функцияси унинг асосий функцияларидан бири ҳисобланади. Оила иқтисоди, бюджети, даромадни режали сарфлаш, кундалик ҳаражатга, зарур буюмларга пул ажратиш, бир неча йилдан сўнг олинадиган нарсаларга маблағ йиғиш, тежаб рўзгор юритиш эр-хотиннинг катта тажриба, малакага эга бўлишларига боғлиқ. Шунингдек, оилада ўсаётган бола ҳам мана шу малака ва кўникмаларга эга бўлиб бориши зарурлигини унутмаган ҳолда болага иқтисодий масалаларни ҳал этишни ўргата бориш лозим. Оила ўзининг шу функцияси туфайли жамиятга, давлатга катта иқтисодий фойда келтиради. Масалан, бола тарбияси, болани иқтисодий таъминлаш борасидаёқ унинг жамиятга келтирган фойдаси катта миқдорни ташкил этади. Агар давлат томонидан давлат муассасаларида (болалар уйларида) бир болани 16-18 йил тарбиялаб, ишчи кучи сифатида ётиштириш учун (уни боқиш, қийинтириш, ўқитиш, моддий таъминлаш ва ш.к.) ҳар бир болага сарфланадиган маблағ ва айнан шундай ишчи кучини оилада тарбиялаш учун бериладиган нафақа пуллари миқдорини солиштирадиган бўлсак, ўртадаги фарқ биринчилар фойдасига бир неча юз минг сўмни ташкил қилади.

Тасаввур қилиш осонроқ бўлиши учун айтиш мумкинки, ҳар бир болани вояга ётказиш учун оила давлатга камида битта «Нексия» автомашинаси қиймати миқдорида иқтисодий фойда келтиради. Шунинг учун ҳар томонлама камол топган маънавий-ахлоқий ётук, жисмоний-психологик соғлом шахсни етиштиришнинг маънавий-ахлоқий жиҳатларини ҳеч қандай иқтисодий мезон билан ўлчаб бўлмайди.

Бу оила иқтисодий функциясининг атиги биргина шахсни шакллантиришдаги фойдасини кўрсатади, холос. Оилада хўжалик ишларини юритиш, моддий неъматлар ишлаб чиқариш, фермер хўжалиги, шахсий ишлаб чиқариш кабилар унинг жамият олдидаги иқтисодий функцияси аҳамиятини бунданда оширади.

Оиланинг муҳим бўлган функцияларидан яна бири бу унинг репродуктив (жамиятнинг биологик узлуксизлигини таъминлаш, болаларни дунёга келтириш) функциясидир. Бу функциянинг асосий моҳияти инсон наслини давом эттиришдан иборат. Оила фақатгина янги авлодни дунёга келтирибгина қолмасдан, уларни инсоният пайдо бўлган даврдан бошлаб яшаб келаётган илмий ва маданий ютуқлар билан таништириш, уларнинг саломатлигини сақлаб туришдан ҳам иборатдир. Табиатан берилган авлод қолдириш инстинкти одамда фарзанд кўришга, уларни ўстиришга ва тарбиялашга бўлган эҳтиёжга айланади. Бу эҳтиёжларни қондирмасдан туриб, киши одатда ўзини бахтиёр ҳис қила олмайди. Шунингдек, эр-хотинда фарзанд туғилиши билан боғлиқ ҳолда бутунлай янги ҳиссиётлар: аёлда — оналик, эркакда — оталик ҳисси пайдо бўлади. Фарзанд эр-хотин муносабатларини янада мустаҳкамловчи асосий омил ҳамдир.

Оиланинг жамият олдидаги репродуктив функцияси ва унинг бажарилиши дейилганда аҳоли сонининг қайта тикланиши учун ҳар бир оилада нечтадан фарзанд бўлиши лозимлиги назарда тутилади. Статистик маълумотларга кўра, агар ҳар бир оилада биттадан фарзанд бўладиган бўлса, бундай насл саккизинчи авлоддан кейин йўқ бўлиб кетиши мумкин экан. Ҳар бир оилада иккитадан фарзанднинг бўлиши ҳам аҳоли сонини сақлаб туришни таъминлай олмайди. Демографларнинг таъкидлашларича, оила ўзининг репродуктив функциясини бажариши учун ҳар бир оилага ўртача 2-6 та фарзанд тўғри келиши керак.

Албатта, фақат оилагина жамият олдидаги функцияларини бажариб қолмасдан, балки жамият ҳам оилаларга функцияларини муваффақиятли бажариши учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиб бериши лозим. Бунга ҳукуматимиз томонидан юритилаётган демографик сиёсат, иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий тадбирлар яққол мисол бўла олади. Бундай сиёсатнинг асосий йўналишлари оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, кўп болали ва кам таъминланган оилаларнинг моддий аҳволини яхшилаш, ёш оналарга, оилаларга имтиёзлар яратиш ва шу кабилардан иборат.

Оиланинг муҳим аҳамиятга эга бўлган яна бир функцияси тарбиялаш функциясидир. Болаларнинг ақлий, жисмоний, ахлоқий, эстетик салоҳиятига оилада асос солинади. Оила инсон деб аталувчи бинонинг фақат пойдеворини қўйиш билан чекланмасдан, балки унинг сўнгги ғишти қўйилгунича жавобгардир. Ота-она — санъаткор, бола — санъат асари, тарбия жараёни еса санъатнинг ўзидир. Мустақилликка эришганимиздан сўнг миллий кадриятларимизнинг тикланиши ва халқимизнинг азалдан сақлаб келаётган миллий урф-одатлари, анъаналари (бола тарбиясида ота-онадан ташқари, буви-бува, қариндош-уруғ, маҳалланинг ҳам таъсири) бу борада катта аҳамиятга эга. Лекин баъзан оиланинг тарбиявий функциясининг сусайиши ва

тарғибот-ташвиқот ишларининг камлиги натижасида оила аъзолари хулқида ёмон одатларнинг (ичиш, чекиш, наркомания, турли диний оқимлар таъсирига берилиш, маънавий бузуқлик йўлига кириш) пайдо бўлиши ташвишланарли ҳоллардан биридир. Жамиятнинг комил фуқаросини шакллантириш, тарбиялаш ҳозирги замон оиласининг мазкур функцияси даражасига киради. Чунки шахснинг ижтимоийлашуви даставвал оилада амалга ошади. Оиладаги тарбия орқали шахсга маълум бир сиёсий-ғоявий дунёқараш, ахлоқий меъёрлар ва хулқий намуналар, жисмоний сифатлар сингдирилади. Ҳалқимизда «қуш уясида кўрганини қилади» деб бежиз айтилмаган. Оилада амалга ошадиган ижтимоийлашув жараёни натижасида шахс ижтимоий меъёрлар ва қадриятларни ўзлаштиради, ижтимоий ҳаётга кириб боради.

Оиланинг коммуникатив функцияси оила аъзоларининг ўзаро мулоқот ва ўзаро тушунишга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Психологик тадқиқотларда таъкидланишича, турли ижтимоий ориентатсиялар, установкалар, ҳиссий маданият, одамнинг ахлоқий, маънавий ва психологик саломатлиги — оиладаги ўзаро, ички мулоқот характери, катта аъзоларнинг мулоқотда психологик установкаларни намоён қилишлари, оиладаги ахлоқий-психологик иқлимга тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида фан-техника тараққиётининг юксалиб, одамлар кундалик ҳаёти урбанизатсиялашувининг (радио, телевидение, видео, компьютер ва бошқалар) ортиб бориши туфайли оилаларнинг тобора нуклеарлашиб бориши, оила коммуникатив функциясининг, шунингдек, оила аъзоларининг бир-бирлари билан «одамларча» суҳбатлашиб олишининг аҳамияти тобора кучаймоқда. Бу ўринда ўзбек оиласининг ўзига хос хусусияти - кўп авлодлилик, кўп фарзандлилик кабилар бундай оилалар аъзолари ўртасида ўзаро мулоқот тўлароқ амалга ошишига асос бўлади, уларнинг ўзаро мулоқотга бўлган эҳтиёжларини қондиришда муҳим рол ўйнайди. Бироқ сўнгги йилларда баъзи оилаларда ота-оналар ва болалар ўртасида мулоқотнинг камлиги, бир-бирига эътиборнинг пасайиши, оила аъзолари ўртасида фикр эркинлигининг чекланганлиги (айниқса қишлоқ оилаларида) ҳолатлари ҳам мавжуд, ҳатто оиладаги ўзаро муносабатларнинг ёмонлашуви натижасида оила аъзоларининг айримларида стресс (асабий танглик), суицид (ўз жонига қасд қилиш) каби нохуш ҳолатларнинг келиб чиқиши ҳам кузатилмоқда. Бундай нохушликларнинг олдини олиш учун энг аввало оила аъзолари ўртасида ошкора, яқин, ўзаро тушунарли, ишончли мулоқотнинг амалга ошириш мақсадида зарур шарт-шароитларни яратиш, лозим бўлса, бу борада ёшларга тегишли билимларни бериш, аҳоли учун психологик маслаҳатхоналар фаолиятини йўлга қўйиш, тренинглар ташкил этиш, «Ишонч телефонлари», «Қалб марказлари» кабиларни ташкил этиб, улар фаолиятини такомиллаштириш лозим.

Никоҳ-оила муносабатлари юзага келган дастлабки ибтидоий замонлардан буён унинг учун характерли бўлиб келган хусусиятлардан, ундаги шахслараро муносабатлар талабларидан бири уни ўз аъзоларининг

ахлоқий-психологик ҳимояланишини таъминлаш, шунингдек, болаларга ва меҳнатга яроқсиз, кекса қариндошларга моддий ва жисмоний ёрдам кўрсатиш кабилардан иборат бўлиб келган. Бу ҳолат ўз навбатида оиланинг асосий функцияларидан яна бирини, унинг рекреатив функциясини ташкил қилади. Оиланинг рекреатив функцияси — ўзаро жисмоний, моддий, маънавий ва психологик ёрдам кўрсатиш, бир-бирининг саломатлигини мустаҳкамлаш, оила аъзолари дам олишини ташкил этиш функциясидир. Бу функция кейинги йилларда янада муҳим аҳамият касб этмоқда. Оила аъзолари саломатлигини мустаҳкамлаш, уларининг дам олишларини ташкил этиш, оила аъзоларининг бевосита меҳнат, ўқиш ва бошқа ижтимоий фаолиятларидан холи ҳолда бўш вақтларни биргаликда ўтказишларини қандай ташкил қилишлари, унда буларнинг ўзаро муносабатлари характери қандай эканлиги бугунги кун оиласи мустаҳкамлиги учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омиллардан ҳисобланади. Бўш вақт жамиятнинг ниҳоятда муҳим ижтимоий қадриятларидан биридир. Бу қадриятдан одамлар турлича фойдаланадилар. Бўш вақтини мунтазам равишда қандай ўтказишига қараб ҳар бир одамнинг ётуқлик даражасига, маънавий дунёсига баҳо бериш мумкин. Бу борада эришилган ютуқларимиздан бири шуки, дам олиш ва соғломлаштириш ишларига давлат миқёсида аҳамият берила бошланди. Лекин кўпчилик турли сабаблар билан (уларнинг ўзлари кўпроқ моддий сабабни кўрсатишади) маданий дам олишга эътибор бермай қўйганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Ҳозирги вақтда оилавий дам олиш, оилавий туризм ва қатор оилавий тадбирлар доираси кенгайиб бормоқда.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳозирги вақтда оиланинг рекреатив функциясини давлат ва ижтимоий ташкилотлар ўз зиммасига олмоқда. Одамларнинг хавфсизлигини таъминлаш, қарияларга бепул тиббий ёрдам кўрсатиш (бизнинг миллий хусусиятларимизга ёт бўлса-да, қариялар уйлариининг очилиши), одамлар дам олишлари ва ўз соғлиқларини тиклаб олиш имкониятларини берадиган дам олиш уйлари, санаторийларнинг очилиши кабилар шулар жумласидандир. Лекин шу билан бирга оиланинг ўз аъзолари ахлоқий-психологик ҳимояланганлигини таъминлашдаги роли тобора ортиб бормоқда. Чунки одам фақат ўз оиласидагина ва фақат ўз яқинлари қуршовидагина ўзини том маънода хотиржам, эркин ҳис қила олиши мумкин. Бу борада оиланинг ўрнини ҳеч бир ижтимоий муассаса боса олмайди.

Оиланинг фелицитологик функцияси

Ҳозирги замон оиласининг тобора аҳамияти ортиб бораётган функцияларидан бири унинг фелицитологик функциясидир (италиянча «фелисите» — бахт). Шахсий бахтга эришишга интилиш оилавий муносабатлар тизимида кўп жиҳатдан ҳал қилувчи бўлиб бормоқда. Бахт нима ўзи? Ҳозирги замон оиласи ўз аъзоларининг бахтини таъминлашда қандай рол ўйнайди? Бахтга интилиш ҳар бир инсон учун табиийдир ва айтиш шу бахтга интилиш уларни оила қуришга ундайди. Инсон ўзига ато этилган бахтнинг тўртдан уч қисмини оиладан, қолган қисмини бошқа нарсалардан топади. Оилада эр-хотиннинг бир-бирини тўлиқ тушуниши — уларнинг

ўзларини бахтли ҳис қилишларини таъминлайди. Шунингдек, ўзидаги мавжуд табиий-ижодий имкониятлар (иктидор)ни рўёбга чиқариш, жамият ва оила доирасида сарфлаш ҳам инсонга ўзини бахтли ҳис қилиш имконини беради. Кейинги вақтларда инсоннинг имкониятлари ортган сари унинг бахтга интилиш даражаси ҳам ортиб бормоқда. Лекин баъзан нопок йўллар билан пул топиш орқали бахтли бўлишга интилиш ёки ўзгалар ҳисобига шахсий бахтга интилиш каби салбий ҳолатлар ҳам учраб туради. Баъзан эса оила аъзоларининг (айниқса, эр-хотиннинг) шахсий бахтга ўз-ўзича интилиши оилаларда нохуш ҳолатлар (хиёнат каби)ни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Шунинг учун ҳар бир шахс ўзида кўпроқ виждонлилик, поклик, ҳалоллик каби маънавий-ахлоқий фазилатларни тарбиялашга эътибор бериши лозим.

Оиланинг регулятив функцияси оила аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни бошқариш тизимини, шунингдек, бирламчи ижтимоий назоратни, оилада устунлик ва обрўни амалга оширишни ўз ичига олади. Бунда катталар томонидан ёш авлодни назорат қилиш ва уларни моддий ҳамда маънавий томондан қўллаб-қувватлаш назарда тутилади. Ўтган замонларда оиланинг бошқарув функцияси маълум даражада расмий тарзда белгилаб ҳам қўйилган. Унга кўра оилада ким оила бошлиғи бўлиши, унинг обрўси ва устунлиги алоҳида қайд этилган ва оиланинг шу аъзоси (асосан ота) бутун умри давомида ўз фарзандлари ва оила аъзолари хатти-ҳаракати, хулқи учун жавобгар бўлган. Ота-онасига бўйсунмаганларни жазолаш ҳоллари ҳам назарда тутилган.

Ҳозирги замон эгалитар оилаларида эса оиланинг бошқарув функцияси, асосан ахлоқий меъёрлар, оила аъзоларининг шахсий обрўси ва биринчи навбатда ота-оналарнинг болаларга нисбатан бўлган муносабатларидаги ўрни кабилар ёрдамида амалга оширилади. Шунга кўра баъзи оилаларда оилани бошқариш, унга бошчилик қилиш оила аъзоларининг қизиқиш ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилса, баъзи оилаларда (ер-хотиннинг алоҳида-алоҳида) лидерликка интилиши натижасида оилавий низоларнинг ортиб бориши, болаларнинг ҳар томонлама эътибордан четда қолиши, натижада жиноятчилик кўчасига кириб кетиши кабилар кузатилади. Баъзи оилаларда аёл лидерлигининг мавжудлиги ўғил бола шахсида аёлларга хос хусусиятларнинг кўпайиб боришига олиб келиши мумкин.

Шу билан бирга оиланинг бошқарув функцияси оила аъзоларининг хулқи, масъулияти, мажбурияти кабиларни ҳам бошқаришни, назорат қилишни ўз ичига олади. Одам оила кўрганидан сўнг албатта унинг ижтимоий мавқеи ўзгаради. Энди у «уйланмаган йигит», «турмушга чикмаган киз» эмас, балки «оилали» одамдир. Шунга кўра у ўзининг хатти-ҳаракатлари, хулқини ҳам оилали одамга хос тарзда қайтадан кўриб чиқади. Оила куриш туфайли унинг масъулияти ортади. Эрнинг ва хотиннинг хулқи ҳам энди ўзига хос бошқарилади.

Ҳозирги замон оиласининг енг асосий функцияларидан яна бири релаксация функциясидир. Бу дегани оила аъзоларининг жинсий, эмоционал фаолиятини, руҳий-жисмоний қувватини, меҳнат қобилятини янада тиклаш

демакдир. Маълумки, фан-техника тараққиётининг ҳозирги босқичида, ишлаб чиқариш муносабатларининг жадаллашуви, халқ хўжалигининг турли жабҳаларида янги технологияларнинг жорий этилиши ва шу каби қатор омиллар инсон руҳиятига олдингиларига қараганда кўпроқ жисмоний, руҳий зўриқишлар бермоқда. Бугунги ва эртанги кун саноати, ишлаб чиқариши ишчи-ходимдан бор имкониятини сафарбар қилиб, бутун вужуди билан ишлашни ва ўзининг касб-хунар маҳоратини мунтазам ошириб боришини тақозо қилади. Ишлаб чиқариш жараёнлари жадаллигининг бундай тарзда давом этиши шу жараёнлар иштирокчиси, бошқарувчиси - инсонни тезда толиқиб, ўзининг меҳнат қобилиятини йўқотишига олиб келиши мумкин. Иш куни давомида кўтаринкилик, кучли зўриқиш билан ишлаган ходим, ишчи ишдан сўнг ўз уйида, оила аъзолари қуршовида бошқа ташвишларни унутиб, улар кўрсатадиган меҳр-оқибатдан баҳраманд бўлиб, улар билан бўладиган ўзаро мулоқотдан, эмоционал қўллаб-қувватлаш, бериладиган далдалардан руҳий қувват олиши, эртанги кун меҳнат фаолиятига ўзини қайта тиклаб олиши лозим бўлади. Бунинг учун эса унинг оиласида тинчлик, тотувлик, ўзаро тушуниш, ҳурмат, меҳр-оқибат, ижобий психологик иқлим ҳукм сурмоғи лозим. Акс ҳолда одам бу оилада эмоционал-руҳий жиҳатдан ўзини қайта тиклаб ола олмайди. Бу эса оқибатда одамнинг меҳнат фаолиятида турли хатоларга, ишда сифатсизликка, жароҳатларга йўл қўйишига, турли касалликларга дучор бўлишига олиб келиши мумкин. Юқоридаги функцияларнинг муваффақиятли бажарилиши ҳар қандай оила учун оила бахтини таъминловчи мезон ҳисобланади. Шунинг назарда тутиш керакки, оила — жамиятнинг бир бўлаги, унинг асосий ячейкасидир. Оиланинг ўз функцияларини муваффақиятли бажариши нафақат унинг ички ҳолатига, шу билан бирга жамиятнинг ижтимоий соғломлигига ҳам таъсир этади. Шундай экан жамиятни соғломлаштириш учун энг аввало оилавий муносабатларни йўлга қўйиш, оиланинг фақат ички муаммоларининггина эмас, балки умумижтимоий муаммоларини ҳам ҳал қилишга ҳисса қўйишини таъминлаш лозим.

Оила ва никоҳ ҳамма вақт ҳам гуманитар фанларни қизиқтириб келган соҳа. Айниқса, бу соҳанинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги бор. Чунки, ижтимоий психология оилани ўзига хос ижтимоий гуруҳ сифатида текшириб, унда содир бўладиган барча руҳий жараёнларни ўрганади. Республикамизда оила ва никоҳ масалаларига эътиборнинг катталигини ҳисобга олиб, кўпчилик тадқиқотчилар ўз илмий ишларини ана шу муаммоларга бағишлаганлар. Оилага бўлган илмий қизиқишнинг сабаблари аввало бу объектнинг нақдлиги бўлса, иккинчи томондан, охириги йилларда, ҳаттоки бизнинг Республикамизда ҳам ажралишларнинг кўпайганлиги, тугилишнинг шаҳар ва кишлоқларда бир текисда эмаслиги, "муаммоли" оилаларнинг кўпайиб бораётганлиги, оила институтига ёшлар муносабатларининг ўзгариб бораётганлиги ва бошқалардир.

Умуман олганда, бизнинг ҳудудимизда ҳам оила - никоҳ муносабатлари йил сайин ўзгариб бормоқда. Бу борадаги ўзгаришларга:

- 1) оиланинг жамият олдидаги функцияларининг ўзгариб бориши;

2) оила аъзолари сонининг ва тугилишининг камайиши, мураккаб кўп оилали типдан, алоҳида мавжуд бўлган алоҳида оилалар типига айланиб бораётганлиги;

3) оилавий муносабатлар тизимида ер ва хотин функцияларининг ўзгариб, оилавий роллар ҳақидаги ижтимоий тасаввурларнинг ўзгариб бораётганлиги ;

4) иқтисодий инкирозларнинг оила аъзолари ўртасидаги муносабатларга таъсири;

5) аёллардаги репродуктив установкаларнинг ўзгариб бораётганлиги кабиларни киритиш мумкин.

Бу айтиб утилган соҳалар Ўзбекистон шароитида шу яқин кунларда ишланиши керак бўлган муаммолар бўлиб, уларнинг ёчимига кўра оилани режалаштириш, оилада болалар тарбияси, аёл ва эркеклар меҳнатига муносабат кабилар бўйича олимлар ўз фикрларини айтишлари керак.

Оила ва никоҳ борасида ўтказиладиган тадқиқотларда жахон ҳамдустлик давлатларда ўтказилган изланишлар, улардан олинган натижалар ва методикалардан фойдаланиш мумкин. Айниқса, Санкт-Петербург, Болтик бўйи республикаларида оила масалаларига бағишланган тадқиқотлар кўплаб ўтказилган бўлиб, уларнинг тажрибасидан биз ҳам кенг фойдаланишимиз керак. Чунки уша ҳудудларда рўй бераётган кўплаб ижтимоий жараёнлар, хусусан, оилавий муносабатлар борасидаги муаммолар бизнинг жумҳуриятимизга ҳам тааллуқли. Масалан, аёлларнинг ижтимоий меҳнатда бандлиги туфайли уларда оила, унда хотин кишининг ўрни, роли ҳақидаги тасаввурларининг ўзгаришининг ўзи бутун психологиянинг қайта қурилишига сабаб бўлмоқда. Лекин, иккинчи томондан, демократия ва еркинлик шароитида йиллар давомида таъкикланиб келган эски кадриятларимиз, биринчи навбатда, диннинг ҳаётга кириб келиши, умуман оилавий муносабатларга шундай таъсир қурсатмоқдаки, кўпчиликда "энди аёл киши анъанавий ўз ўрнини эгаллармикан?" деган тасаввурлар ҳам пайдо бўлмоқда. Аммо, ҳозирги ривожланган ижтимоий иқтисодий муносабатлар шароитида моддий ишлаб чиқаришни хотин-кизларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам илмий тадқиқотлар одамлар онгидаги ана шундай қарама-каршиликларнинг психологик ёчимини топган ҳолда оила ва никоҳ тизимига психологик ёрдам кўрсатиши зарур. Шаҳарларда ва йирик аҳоли пункларида "оила хизмати" шахобчаларини ташкил этиш зарурки, улар бир томондан, оила ва никоҳ борасидаги илмий муаммоларни тадқиқ қилиб, уларни ҳаётга тадбиқ қилса, иккинчи томондан, ёшларга, оиласиз одамларга, зиддиятли оилаларга бевосита психологик хизматлар кўрсатиши керак.

Оилавий муносабатлар соҳасидаги алоҳида тадбиқий тармоқ бу ёшларни оилавий ҳаётга таёрлашдир. Бу иш бизнинг улкамизда ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, янгилик билан эскилик қарама-карши келаётган шароитларда айниқса муҳимдир. Усмирлик ва ўспиринлик йилларда шаклланадиган аттраксия ходисаси, яъни шахсларнинг бир бирларига эмоционал боғланишлари - дустлик, севги ҳисларини тарбиялаш, ана шундай тарбияга шарт-шароитлар яратиш бизнинг Ўрта Осиё шароитларимизда янги ва

келажаги порлок соҳаларидандир. Шу ишларни амалга оширишга мактаб психологлари, педагоглар, ижтимоий - психологлар ҳамкорликда ишласалар, олинган хулоса ва натижаларни ҳаётга тадбиқ этса бўлади.

8 – мавзу: Оила функцияси, оила тизим типлари ва роллари (2 соат)

Режа:

- 1) Нормал ҳаёт кечирувчи ва дисфункционал оилалар.
- 2) Оилаларнинг тузилмаси ва ҳаёт сифатига кура классификацияси.

Оила динамикаси.

3) Турли классификациялар буйича оиланинг ривожланиш босқичлари.

4) Оиладаги ўзгаришлар: позитив ва негатив, кутилган ва кутилмаган ўзгаришлар ва уларнинг эр-хотин муносабатларига таъсири

5) Оилавий ролларга нисбатан қўйиладиган талабларга мутобиқлик.

Одамлар ўртасидаги мулоқот ва унинг умумий қонуниятлари одам турмуш тарзининг барча жабҳаларида бошқа одамлар билан бўладиган ўзаро муносабатнинг энг муҳим шартларидан ҳисобланади. Одамнинг ақли, иродаси, ҳиссий маданияти, тарбияланганлиги, назокати ва шу қабиларнинг барчаси мулоқот туфайли шаклланган хислатлардир. Шу билан бирга уйқусизлик, бош оғриғи, невроз, инсульт, инфаркт ва бошқа турли касалликлар, шунингдек, ичкиликка, гиёҳванд моддаларга ружу қўйиш, ҳатто ўз жонига қасд қилиш қабилар ҳам шу мулоқотнинг натижасидир. Ривоятларда айтилишича, доно Езоп ўз хўжайинининг «Менга аввал дунёдаги энг мазали, ширин таомни келтир ва ундан сўнг аксинча, энг бемаза, ярамас таомни келтир», — деб буюрганида, у ҳар иккала сафар ҳам қайнатилган тилни келтирган экан. Демак, тил, мулоқот инсон ҳаётида ундан қандай фойдаланиш, уни қандай ишлатиш, қандай ташкил қилишга қараб, унинг учун энг азиз, энг қадрли бўлиши ёки аксинча, энг фожиали бўлиши ҳам мумкин.

Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида одамлар кундалик мулоқотининг тезлашуви, аҳоли зичлигининг ортиб бориши, одамлар турмуш тарзининг жадаллашуви, уларнинг руҳий зўриқиш ва таъсирчанлигининг кучайиб бориши каби ҳолатлар бугунги кунда мулоқот маданиятининг юқори даражада бўлишини тақазо этади.

Мулоқот маданияти. Мулоқот маданиятига биринчидан, ўз-ўзини билиш ва бошқа одамларни тушуна олиш қобилияти, яъни уларнинг психологик хусусиятларини тўғри баҳолай олиш, иккинчидан, уларнинг хулқи ва ҳолатларига нисбатан мос (адекват) муносабат билдира олиш, учинчидан, ҳар бир одамга нисбатан унинг шахсининг индивидуал хусусиятларига энг маъқул келадиган мулоқот шакли, усули ва стилларини танлай билиш киради. Мулоқот маданиятини ошириш учун одамда илк ёшликдан бошлаб бошқа одамларга ҳурмат ва самимият билан муносабатда бўлишни, уларга ҳамдардлик, инсонпарварлик, меҳрибонлик қилиш қобилиятларини шакллантириб бориш керак бўлади.

Мулоқот энг аввало одамни одам томонидан идрок қилишидан

бошланади, унда дастлабки ўзаро баҳолаш амалга ошади, дастлабки ҳиссий-интеллектуал муносабатлар шаклланади ва шундан сўнг тегишли мулоқот шакли амалга оширилади. Бу жараёнда одам ҳақидаги маълумот, идрок этилаётган одамнинг ҳаётий тажрибаси, у ёки бу муносабат шаклини ёктириши ёки ёқтирмаслигини юзага келтирадиган бевосита эмоционал муносабатлар муҳим рол ўйнайди.

Мулоқотда буйруқ оҳангининг устунлиги, дўқ-пўписа билан кескин шаклда муомалада бўлиш, суҳбатдош номига тез-тез билдирилиб туриладиган ётирозлар, унинг хатти-ҳаракати ва фикрларидан норозиликни ифодалаш, йўл бермаслик ва тажовузкорликни намоён қилиш, оилада ўзаро рақобат (ёки ҳукмронлик-бўйсинувчанлик) муносабатларини юзага келтиради. Бефарқлик, эътиборсизлик, қўполлик, бемехрлик, беҳурматлик кабилар оиладаги самимий мулоқотга путур ётказди. Агар аксарият ҳолларда илтимослардан, маслаҳатлардан, ўзаро келишувли савол-жавоблардан, ўз ният-истакларини, хатти-ҳаракатларини хотиржамлик билан баён қилиш усулидан фойдаланилса, оилада ўзаро ёрдам, ўзаро тушуниш, бир-бирларига ён бериш одат бўлса, унда бундай оилаларда дўстона муносабатлар ўрнатилади, оилавий ҳаёт учун энг мақбул бўлган психологик муҳит юзага келади.

Одамлар ўртасида бир-бирларини тушунишнинг ётишмаслиги кўпинча мулоқотдаги тўсиқ бўлиб, шахслараро муносабатлар бўзилишининг сабаби ҳисобланади. Бизлар бошқа одамлар билан бўладиган ўзаро муносабатларимизда нима учундир, ўзимизнинг фикр-ўйларимиз, ниятларимиз суҳбатдошимизга аён деб ҳисоблаймиз. Бундан ташқари ҳамма одамлар ҳам болалигидан бошқа одамларнинг эмоционал ҳолатларини ҳис қилиш, уларни кўриш, улар билан ҳисоблашиш, уларни тушунишга интилишга ўргатилавермайди. Шунинг учун ҳам кўпчилик ҳолатларда, ҳатто бир-бирига энг яқин, бир-бирига зид манфаатларга эга бўлмаган одамлар ҳам ҳаётда бир-бирига нохушликлар ётказиши мумкин. Албатта, бу ишларни улар бир-бирларига ёмонлик, ёвузлик қилиш ниятида ёки ўзлари ёвуз одамлар бўлганликлари учун эмас, балки шунчаки бир-бирини тушунмаганликлари «нима қилаётганликларини билмаганликлари» учун содир етадилар. Шунга ўхшаш ҳолатлар одамларнинг ўзаро муносабатлари, мулоқотларида ўзига хос тўсиқ вазифасини бажаради.

Ижтимоий психологлар мулоқот жараёнида юзага келиши мумкин бўлган тўсиқларнинг қуйидагиларини фарқлайдилар: психологик, вазиятли, мазмуний ва мотиватсион тўсиқлар.

Психологик тўсиқ — бу шеригига маъқул тушмай қолиш, тушунилмай қолишдан кўрқиш, у томондан инкор етилиш ва калака қилинишдан ёки кескинликдан кўрқиш, энг эзгу ҳисларини ва ниятларини самимий изҳор этишига жавобан қўполлик билан жавоб берилиши мумкинлигидан хавотирланиш кабилар туфайли интеллектга оид, меҳрибонликка оид, кучга оид шахсий имкониятларини намоён қилиш ва амалга оширишга ҳалақит берувчи ўзига хос ички психик тормоздир.

Вазиятли тўсиқлар — бу суҳбатдошларнинг бир хил вазиятни турлича тушунишлари, унга турлича ёндошишлари билан боғлиқ.

Мазмуний тўсиқлар — одатда суҳбатдошини тушунмаганлик туфайли, унинг мазкур жумласи қандай маънода айтилгани, у қандай фикрни илгари суряпти, нимани назарда тутяпти, нимага олиб боряпти ва шу каби мулоҳазаларга бориш туфайли юзага келади.

Мотивацион тўсиқлар шундай вазиятларда юзага келадики, бунда гапираётган одам ё ўзи баён қилаётган фикрнинг мотивини ётарлича англай олмайди, ёки у атайин уларни (асосий мотивни) яширишга ҳаракат қилаётган бўлиши мумкин.

Булардан ташқари мулоқотга тўсиқ бўлиб, суҳбатдошларнинг психологик маданиятлилиқ нуқсонларидан бири, яъни уларнинг ё ешитишни ва ёки тинглашни билмаслиги, «тескари алоқанинг» йўқлиги хизмат қилиши мумкин. Одамлар ўртасидаги суҳбат кўпинча уларда ақлнинг ётишмаси туфайли эмас, балки уларнинг худбинлиги туфайли: ҳар бири ўзи ҳақида ёки ўзини қизиқтирадиган масалалар ҳақида гапиришга интилишлиги туфайли кутилганидек амалга ошмай қолиши мумкин. Оқибатда битта «ақлли» диалог ўрнига, иккита беҳуда, ҳатто зарарли монолог амалга ошади. Шунинг учун ҳам мулоқотга, суҳбатлашиш санъатига ўрганиш, ижтимоий-психологик маданиятни эгаллаш, ўзини, ўз кайфияти ва ҳиссиётларини бошқара олиш, билим ва малакаларини ишлаб чиқиш, ўз гапи билан суҳбатдошини қизиқтира олиш қобилиятини ривожлантиришга эришиш керак. Бироқ бунинг учун биринчи навбатда ҳар қандай мулоқотнинг умумий қоидаси: бошқа одамларнинг, суҳбатдошларининг эҳтиёжлари, хоҳишларини қондира оладиган одамгина ҳурматга ериша олишини ёдда тутиши лозим.

Ёш оилаларда эр-хотин муносабатлари ўзига хос ҳудудий, етник, жинсий, ёш ва индивидуал психологик хусусиятларга эга бўлган улар муносабатлари шаклланишининг энг нозик ва ҳал қилувчи шакли ҳисобланади. У ёки бу ёш оилага хос бўлган эр-хотин муносабатлари бошқа бир ер-хотинга мос келмаслиги мумкин. Чунки ёш оилани юзага келтирган эр-хотинлар турли хил шахслараро муносабатлар тизими, турлича таомилга эга бўлган оилаларда тарбияланган, шахс сифатида шаклланган индивидлардан ташкил топади. Лекин шунга қарамасдан махсус психологик тадқиқотларда ва улардан олинган натижалар асосида ёзилган илмий психологик адабиётларда ёш оилаларда эр-хотин муносабатларининг шаклланиши ва ривожланишининг умумий механизмларига оид тегишли маълумотлар келтириб ўтилган.

Умуман, ёш оилаларда ер-хотин муносабатларининг қай тарзда ривожланиши аввало шу ёш оиланинг юзага келишига асос бўлган никоҳ олди омиллариининг характери, шу оилаларнинг юзага келиш шарт-шароитлари билан узвий боғлиқдир. Булар ҳақида олдинги мавзуда қисман тўхталиб ўтдик.

Албатта, ёш оила юзага келар экан, улар бир-бирларини севиб турмуш қуришганми, қариндош уруғчилик, таниш-билишчилик, совчилик, ҳисоб туфайлими ёки стереотип бўйичами, қандай бўлишидан қатъий назар, никоҳнинг илк кунларида уларнинг бир-бирларига нисбатан бўлган ўзаро муносабатларида, эр-хотин ўртасидаги шахслараро муносабатларда эмоционал кўтаринкилик, ҳиссий ранг-баранглик даражаси юқори бўлади. Бир-бирларини маълум бир муддат севишиб оила қурган жуфтларда бундай эмоционал

кўтаринкилик даражаси ниҳоятда юқори бўлади. Чунки улар бир неча йил кутиб, интилиб яшаган висол дамларига ниҳоят ётишган бўладилар. Бундай жуфтлар никоҳи бошида ер-хотин ўртасидаги шахслараро муносабатларда эмоционал кўтаринкилик, бир-бирларига эмоционал интилиш жуда юқори даражада бўлади. Нафақат севишиб оила қурганлар, балки деярли барча мотивларга кўра оила қурган ёшларда ҳам никоҳнинг бошида эр-хотин ўзаро муносабатларида бир-бирига яқинлик, бир-бирини қадрлаш, ҳурмат қилиш нисбатан юқори бўлади. Уларнинг бир-бирлари, ўз никоҳлари, бўлажак оилавий ҳаётлари ҳақидаги ният, орзу, умидлари эзгу, ижобий бўлади. Чунки ҳеч ким ва ҳеч қачон ертага бўлажак турмуш ўртоғим, янги оиламнинг аъзолари билан низо-жанжалга бораман, улар билан уришаман ва охиروқибатда оилам бўзилиб, ажрашиб кетаман, деб оила қурмайди (Айрим ҳолларда мажбуран оила қурганлар бундан мустасно). Инсон оила қураётган, аҳил-иноқ яшаётган, мурод мақсадга ётишишни орзу қилади, никоҳ арафасида ва никоҳ кечаси ҳам барча яқин биродарлар, қариндош-уруғлар, тўйга ташриф буюрган меҳмонлар ёшларга эзгу ниятлар билдирадилар. Шунингдек, ёшлар оила қуриш арафасида ва никоҳларининг дастлабки кунларида турмуш ўртоғи тимсолида, ўзининг шу орзу-истакларига, мурод-мақсадларига ётишишда ёрдам берувчи, уни қўллаб-қувватловчи, уни ҳар сония, ҳар онда тушунувчи ўз табиатига яқин одами билан тасаввур қилади ва унга имкон қадар шундай ижобий, илиқ муносабатда бўлишга ҳаракат қилади.

Бироқ, ҳаётда, айниқса оилавий ҳаётда ҳамма нарса ҳам одам кутганидай бўлавермайди. Оилавий ҳаётнинг ўзига яраша нотекисликлари, пастбаландликлари, мураккабликлари, муаммолари бўлади. Шундай мураккабликлардан бири ёш эр-хотиннинг янги ижтимоий статусга, мавқега: ер, куёв, уйланган, оилали йигит, хотин, келин, турмушга чиққан аёл ролларига, ўзлари учун янги бўлган ижтимоий муҳитга, янги оилага мослашиш жараёнидир. Хўш, бу янги шароитларга мослашиш жараёни кимда қандай кечади?

Албатта, бу жараён эркакларда аёлларга нисбатан ёнгилроқ кечади. Чунки улар ўзбек оиласининг этник хусусиятларидан келиб чиққан тарзда, аксарият ҳолларда ернинг уйида, унинг ота-онаси ва бошқа қариндошлари билан яшайди. Яъни йигит уйланишидан кейин ҳам ўз оиласида, ўз яқинлари ва ўзи учун олдиндан одат бўлиб қолган оилавий, шахслараро муносабатлар тизимида қолади. Аёл кишининг еса никоҳдан кейинги ҳолати, олдингисидан кескин фарқ қилади. Биринчидан, у ўзи учун деярли янги бўлган, олдингисидан тубдан фарқ қиладиган муҳитга тушади. У ўзига хос шахслараро муносабатлар тизими, роллар тақсимооти, ўзига хос «почеркка» эга бўлган қизлик оиласидан, бошқа бир оилага, бошқача бир шахслараро муносабатлар тизимига эга бўлган янги оилавий муҳитга тушади. Ундаги мавжуд «почерк» олдингисига мос тушмайди, бундаги оилавий роллар тақсимооти ҳам, бу ёрдаги маълум бир ишни бажариш тартиби, у ёки бу ишга қўйиладиган талаблар ҳам олдингисига ўхшамайди. Бунинг устига ёш оилада ёш келин зиммасига юклатиладиган вазифалар унинг қизлик вақтида бажарадиган ишларидан ҳам миқдор, ҳам мазмун жиҳатдан тубдан фарқ

килади. Янги ижтимоий шароитга мослашиш жараёнининг ўзбек оилаларида аёл киши учун қийин кечишининг асосий сабабларидан яна бири унда ёш келин юқорида айтиб ўтилган вазиятларга тушиши билан бирга бу янги оилада келин ўзини «бегона» деб ҳис этишидир, яъни ундаги «бегоналик эффекти»нинг мавжудлигидир.

Юқорида келтириб ўтилганлардан кўриниб турибдики, ёш оила юзага келганидан сўнг унда эр-хотин муносабатларининг «кутилганидек» ривожланишига ҳалақит қиладиган кўплаб ижтимоий психологик, этник, ҳудудий, жинсий омиллар борки, ёшларимиз буларнинг барчаси ҳақида олдиндан хабардор бўлиши ва уларнинг салбий таъсирларини юмшатиб, ижобий жиҳатларини ривожлантиришга тайёр бўлишлари мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, энг эзгу ниятлар билан оила қурган ёшларда эр-хотиннинг шахсий муносабатлари, бахтга қарши, яхшидан ёмонга қараб ривожлана бошлайди. Чунки никоҳнинг бошида кузатиладиган эр-хотин ўртасидаги кўтаринки эмоционал яқинлик аста-секинлик билан пасайиб, улар ҳиссиётларининг ўтмаслашуви рўй беради. Бу ҳолатлар албатта ҳар қандай оилада шахслараро муносабатлар ривожланишининг ўзига хос динамикасини ташкил қилади. Бу ҳолатдан воқиф бўлиш ва унинг ўзгаришларига тайёр туриш ёш оилаларда юзага келиши мумкин бўлган айрим кўнгилсизликларнинг олдини олишга асос бўлади.

Эр-хотинларнинг оиладаги мулоқоти шахслараро мулоқотнинг умумий қонуниятларига бўйсуниб билан бирга, даставвал ишдан ташқари, бўш вақтларини биргаликда ўтказиш билан шартланган ўзига хос хусусиятларига ҳам эга. Ҳамкасблар, ўртоқлар, дўстлар ва севишганлар ҳамма вақт ҳам бирга бўлиш имкониятига эга эмаслар, қайтанга, ўз мулоқотларини ўзлари хоҳлаган вақтларида бир оз камайтириб, ҳатто ўзиб (тўхтатиб) қўйишлари ҳам мумкин (учрашувга бориши лозимлигини «унитиб» қўйиш, кутилмаганда «жуда банд» бўлиб қолиши мумкин ва ш.к). Эр-хотинлар эса кўпинча бундай имкониятлардан маҳрумдирлар. Улар бир хонадонда, кўпинча бир хонада бирга бўлишга «маҳкум» этилган. Албатта бу гаплар кўпчилик ёшларимизда (айниқса, бир-бирларини севувчи ёшларда) тушунмовчилик, ишонмаслик, еътироз туғдириши мумкин, чунки улар ўзинг учун азиз, сеvimли бўлган одам билан бирга бўлиш, унинг ёнида бўлиш «мажбурияти» бу энг орзиқиб кутилган орзунинг рўёбга чиқиши-ку, деб ҳисоблашлари мумкин. Бироқ бу «маҳкумлик» билан ҳисоблашмаслик ҳам мумкин эмас. Турли аҳоли пунктларида, маҳаллаларда, кўни-қўшнилари ўртасида кўпинча фақат аёллардан ёки фақат эркаклардан иборат «компаниялар» ҳам беҳудага юзага келавермайди.

Қадимий афсонавий Спарта қонунчилигида эр-хотинлар ишқий муносабатларининг совуқлашиб кетишидан сақлаш мақсадида уларнинг мулоқотлари имкон қадар чەгаралаб қўйилган. Унга кўра эрлар хотинларидан ажратилган ҳолда, яъни эр ва хотин бошқа-бошқа яшаганлар ва улар фақат овлоқ жойлардагина, «бегона кўзлардан» яширин тарзда учрашиб туришлари мумкин бўлган. Бу тадбир фақат Спарта жангчилари ўзларининг жангговор

руҳларини йўқотмаслиги, ўзларининг ёш хотинлари билан машғул бўлиб қолмасликлари учунгина эмас эди. Бунда «таъқиқланган мева» эффектидан фойдаланилган. Учрашишларнинг қийинлиги худди тузсиз таомга туз, зираворлар маза берганидек, эр-хотинларнинг бир-бирларига ҳиссий яқинлигини сезиларли даражада кучайтиради, никоҳ ришталарини мустаҳкамлайди. Ёки Шекспирнинг қаҳрамонлари Ромео ва Жульетталарга ҳам агар унаштирилганларидан сўнг барча қулайликлари билан алоҳида «кошона» берилганда эди, улар ўзларини бошқача тутган бўлишарди.

Доимий мулоқот бир хиллик кўринишини юзага келтиради, табиийки, бундан ҳаётдаги кундалик икир-чикирлар кўпаяди, айтилиш вақтда чуқур ҳиссиётлар ўз объектининг яқинлиги туфайли кундалик одатлар шаклини олади. Одамлар бир-бирларидан бир оз муддат айри яшашса ҳаммаси жойига тушади: муҳим тўсиқлардек тўйилган нарсалар арзимаган майда чуйдаларга айланиб қолади, қисқа муддатли ҳижрон таъсирида чуқур ҳиссиётлар кучаяди ва яна ўзига яраша кучга эга бўлади.

Эр-хотин мулоқоти, муомаласининг ўзига хос нозик жиҳатларидан яна бири уларнинг бир-бирлари билан ётарли даражада интим муносабатларда бўлишидир. Бу албатта уларнинг ўзаро муносабатида, шубҳасиз, ўз изини қолдиради. Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, бизнинг болаликдан олган ўзига хос тарбиямиз жинсий муносабатлар, жинсий мулоқотга номаъқул, уят, гўёки ахлоқсиз ҳодисадек қарашга мажбур қилади. Биз жинсий мойилликни узоқ вақт бир ёқлама паст, шармандали, одам ҳиссиёти учун ноўрин нарса деб атаб келганмиз (баъзилар ҳозир ҳам шундай деб ҳисоблайди). Нима учун шундай бўлган? Чунки у ҳайвонлар учун ҳам, одам учун ҳам умумий. Бироқ очлик ҳам, чанқоқлик ҳам ҳайвонларда қандай бўлса, одамда ҳам шундай бўлади. Аммо бизнинг ахлоқ ва одатларимиз, маънавиятимиз доирасида улар ҳақида нафақат ошкора гапириш, уларга бўлган эҳтиёжларни бошқаларнинг иштирокида, кўз ўнгидан қондириш мумкин, яъни улар одамларга хос деб қабул қилинган. Нима бўлган тақдирда ҳам биз ўзимизнинг «ҳайвоний» табиатимиздан барибир қутула олмаймиз. Бунда ҳаммаси бу ҳисларнинг юзага келишига эмас балки, уларни қачон, қаерда, қандай шароитда ва қандай тарзда намоён қиламиз, биз уларга сўзсиз бўйсунадиган қуллармизми ёки мулоҳазакор ва меҳрибон ҳўжайинлармизми, мана шунга боғлиқ.

Одамлар оила қуришар, никоҳдан ўтишар еканлар, табиийки, сексуал муносабатларга киришадилар.

Энди никоҳдан кейин бу «мумкин». Бироқ болаликдан жинсий алоқа, жинсий акт ҳақида қандайдир бир «ёмон» нарса деб тасаввур қилиб тарбияланганлик, айрим ер-хотинларга ёнг остида бўлсада, ҳалақит қилади ва бу баъзан уларнинг бир-бирларига ахлоқсиз қилиқларни қилишда ўзига хос шерик деб қарашга мажбур қилади.

Вақт ўтиши билан ер-хотинларнинг бир-бири олдидаги «сир-асрорлари тобора очилиб» бораверади. Афсуски, бу бир-бирлари учун ошкоралашиб бориш фақат маълум бир зарурий чегарадагина амалга ошади. Озода, мулойим, еҳтиёткор йигит энди ўзига қарамайдиган, бефаросат, қўпол эрга

айланади. Озода, бежирим, дид билан кийинадиган, камтарин, нозик қиз, келин энди беўхшов кийинган, ўзига қарамайдиган, вайсақи хотинга айланади. Унинг олдинги жозибаси, гўзаллиги гўёки «йўқолади».

Ҳар бир халқда, ҳар қайси замонда гўзалликнинг ўзига хос белгилари, эталонлари бўлади. Гўзаллик ва гўзал эмаслик ҳақидаги тасаввурлар вақт ўтиши билан сўзсиз ўзгаради. Бироқ умумхалқ томонидан қабул қилинган ва эътироф этилган гўзаллик эталонлари билан бир қаторда индивидуал, шахсий, хусусий эталонлар ҳам бўлади. Айтишларича, бойўғли қушларнинг орасида энг гўзаллари унинг болалари эканлигидан мақтанар экан, чунки «уларнинг ҳаммасининг қулоқлари узун, боши катта, умуман, ўта гўзал» экан. Ким билади, бу борада кабутар нима деган бўлар экан. Айнан шу сабабга кўра халқ ичида «типратикон ўз боласини юмшорим, қўнғиз боласини оппоғим дейди», — деган мақол бор. Шунинг учун маълум бир намунага ўзини уриш, ўзини ўшандай бўлишга мажбурлаш керак эмас. Ҳар жойнинг ҳам ўз тошу тарозуси, ўлчами мавжуд. Хотинини севувчи ер учун унинг хотини (ёки эрини севувчи хотин учун унинг эри) умумий эталонга мос келадими ёки йўқми, бундан қатъий назар, кўпинча энг гўзал, чиройли, келишган одам деб тасаввур қилинади. Айнан мана шу гўзалликни ўзига хос «зираворлар»: кийимлар, соч турмаги, хатти-ҳаракат, имо-ишоралар, қилиқлар, сўзлар ва шу кабилар билан сақлаб қолиш керак бўлади. Уни нафақат «халқ ичида» балки уйда ҳам сақлаш керак.

Интим муносабатлар. Бу нафақат сексуал муносабат, нафақат жинсий алоқа, балки анча очиқ, яқин, маънавий мулоқотдир. Интим (франсуз тилида — интиме — «яқин», «қулай», «қўнғилдан», латинчада — интимуз — «чуқур», «чин дилдан») мулоқотлар дейилганда психологияда шундай мулоқотлар тушуниладики, унда одам бошқа одам олдида қандайдир бир ижтимоий ролни (раҳбар ёки ходим, сотувчи ёки врач ва шу каби) бажарувчи эмас, балки айнан «ягона» шахс сифатида — нодир, такрорланмас мавжудод сифатида намоён бўлади, бунда у мутлоқо ошкора, очиқ, ҳеч нарсадан қўрқмай, ўзининг ички олами, ўзининг барча хусусиятларини уялмасдан намоён қила олади. Бундай мулоқотда суҳбатдош одамлар ўртасида чуқур ва кенг ўзаро ошкоралик (жисмоний, психологик, шахсий, маънавий) амалга ошади. Бунда суҳбатдошларнинг танаси, фикри, ҳиссиёти, характери ва ҳаётий режалари, қадриятлари, фикрлари очилади.

Интим муносабатларга севги, дўстлик, душманлик, ёлғизлик кабиларни киритиш мумкин. Бироқ интим мулоқотлар нафақат исталган мулоқотлар сифатида, балки хавфли, «қўрқинчлироқ» мулоқотлар сифатида ҳам идрок қилиниши мумкин. Бу мулоқотлар тушуниш ва ҳамдардликка, ўзаро қўллаб-қувватлаш, далда бериш, бир-бирини тушунишга бўлган эҳтиёжларни қондиради. Эр-хотин ўртадаги мулоқот жараёнида ўз ҳиссиётларини, ички кечинмаларини жиловлашга ҳаракат қилади, унинг фош бўлиб қолишидан, пинҳоний туйғуларининг очилиб қолишидан ҳайиқиш ҳисси намоён бўлади. Шунинг учун айрим одамлар мулоқотда кўпчилик томонидан қабул қилинган мулоқотлар даражасида қолишга ҳаракат қиладилар. Бунинг боиси, аввало одамнинг ички кечинмаларини ошкора қилиб қўйишдан қўрқиш ёки жуфти

олдида ўзини «фош» қилиб қўйишни хоҳламаслик, ўзининг пинҳоний, ҳатто ўзи ҳам ўзида кўришни истамайдиган хислатларни фош қилиб қўйишдан кўрқисдир. Одамларнинг «ташлаб кетилишдан» кўрқишлари (борлигини ошкора қилиб қўйганингдан сўнг сен жуфтинг учун қизиқарли бўлмай қоласан, у сенинг барча хислатларини билиб, кўриб бўлганидан сўнг, сенга қизиқмай қўяди ва сени ташлаб кетиши мумкин), «жиддий танбеҳлар»дан қочишлари (бунақа еркин, ошкора, очиқ мулоқотда ўзинг ҳақингда шеригинг ёки бирор бир муҳимроқ масала ҳақида ножўя гапни «гапириб», «лаққиллаб» қўйишинг мумкин) ҳам шу билан боғлиқ. Булардан ташқари, мулоқотларнинг интимлигидан (яқин бўлишидан) кўпинча ўзининг ажратувчи (деструктив), бузувчи импульсларидан кўрқиш ҳам ушлаб қолиши мумкин. Интим мулоқотларда биз ҳулқнинг ижтимоий меъёрлари, ижтимоий таъқиқларига энг кам даражада боғлиқ бўламиз ва шунинг учун ўзимизга энг яқин одамга нисбатан бўлган муносабатларимизда биз ўзимизни шундай тутишимиз мумкинки, бошқа ҳеч бир одамга нисбатан ўзимизни бунақа тута олмаймиз. Ниҳоят, мулоқотларнинг интим бўлишидан айрим одамларнинг бошқа одам индивидуаллигига ҳаддан ташқари ортиқча киришиб, қўшилиб кетиши, бошқа одамга «аралашиб», сингиб кетиши туфайли ўзининг индивидуаллигини йўқотиб қўйишдан кўрқиши ҳам ушлаб туради. Шунинг учун «бирлашишдан олдин дастлаб чегарани, алоқаларни яхшилаб белгилаб, аниқлаб олиш» ўз индивидуаллиги ва шахсини мустаҳкамлаб олиш лозим.

Оиладаги эр-хотин мулоқотининг муҳим хусусиятларидан бири шуки, у маълум даражада кундалик, маиший прозаик фонда амалга ошади. Бошқа одамлар, бошқа эркалар ва аёллар билан бўлган мулоқотда биз кўтаринкиликни, уйда эса унинг ошхонасини кўрамиз. Булар эса бир-бирларидан жуда узоқ ва одамларга турлича талабларни қўядиган тушунчалардир.

Психологлар мулоқотнинг ўзига хос уч хил коммуникатив позициясини фарқлайдилар. Булар: «ота ёки она», «катта», «бола». Уларнинг ҳаммаси бир одамда мужассам бўлиши мумкин.

«Ота ёки она» позициясида бўлиш — бу ўзининг бошқалардан устунлигини англаш, рағбатлантириш ва жазолаш ҳуқуқига эгаликни ҳис қилиш демакдир. «Ота ёки она»нинг мурожаати одатда панд-насихатли, эътирозга ўрин қолдирмайдиган, узил-кесил бўлади, унинг ўзи буни доимо намоён қилавермаса-да, ўзига ҳурматни талаб қилади. У тартибни назорат қилишни ва одамларни бошқаришни, «оталарча» («оналарча») ҳомийлик қилиб, худди заифроқ одамга ёндошгандек ёндошишни ёқтиради.

«Катта» позицияси одамнинг атрофидагилар билан тенг даражада мулоқотда бўла олишини билдиради. Атрофдагиларга ўз ҳукмронлигини ҳам ўтказмайди ёки ўзига нисбатан «маъқулловчи» муносабатни ҳам кутмайди.

«Бола» позициясида одам хафагарчиликка юқори сезгирликни, кўнгли бўшлиқ, осон ишонувчанлик, ўйинқароқлик, инжиклик, бошқалардан меҳр олишни исташ, сезишни, кучлироқ одам томонидан паноҳ тутишни ва шу кабиларни намоён қилади.

Агар шу позициялар ўзаро мувофиқ келса ва ўзаро мос бўлса, масалан,

кимдир жуфтига нисбатан бўлган муносабатда «оталик» ёки «оналик» позициясини тутса-ю, иккинчи томон еса бажонидил «болалик»ни намоиш этса — бу яхши, агар иккита «катта» позитсияси ўзаро тўқнаш келса, бу ҳам яхши, бироқ оилада иккита «ота» (“она”) дуч келиб қолса, унда уларнинг мулоқотида зўриқиш, низоли вазиятларнинг юзага келиши муқаррар.

Низоли вазиятлар одатда узоқ вақтлар давомида ётилади, шунинг учун оқил ва тажрибали одамлар уларнинг дастлабки аломатларини ўз вақтида пайқаб, уларга лозим даражада муносабат билдириб, уларни бартараф қилиши ёки мумкин қадар заифлаштириши мумкин.

Биз юқорида оилада шахслараро муносабатлар ва мулоқот психологиясига тегишли масалаларга қисман тўхталиб ўтдик. Енди еса мазкур масалада ёш оила мезонлари ҳақида фикр юритсак. Психолог ва сотсиологларнинг фикрича, келин-куёвларнинг ёши 30 дан ошмаган 1-никоҳдагилар ёш оила ҳисобланади. Одатда ёш оила тушунчаси оилавий ҳаётнинг дастлабки 10 йилини ўз ичига олади.

Никоҳдан ўтиб оила қурилгандан сўнг у бир неча босқичларни босиб ўтади. Шулардан енг кўп кузатиладигани — социал ва психологик жиҳатдан катта аҳамият касб этадигани ҳам айнан шу ёш оила босқичига тўғри келади. Бу босқичда эр-хотинларнинг оилавий ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланади, фарзандлар дунёга келади, уларни тарбиялаш, вояга етказиш билан боғлиқ бўлган асосий ишлар амалга оширилади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда ҳукуматимиз томонидан ёш оилалар, уларнинг мустаҳкамлигини таъминлаш ва уларни ижтимоий, иқтисодий ва маънавий қўллаб қувватлаш, янги оиланинг барқарорлигини таъминлашга имкониятлар яратиш борасида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Оиланинг мустаҳкам бўлиши, эр-хотиннинг бахтиёр, тинч-тотув яшашларида уларнинг ўзаро қовушуви муҳим рол ўйнайди. Ўзаро қовушишларни шартли равишда учта таркибий қисмга ажратиш мумкин:

1. Биологик қовушув.
2. Психологик қовушув.
3. Социал (ижтимоий) қовушув.

Тўйдан кейинги дастлабки «асал ойи» одатда, осойишта, ширин, тотувлик билан ўтади. Табиийки, «Қолган ойлар ва йиллар ҳам худди шундай яхши, бахтли давом этиши учун нималарга эътибор бериш керак?», «Юқоридаги қовушув турларидан енг муҳими ва асосийси қай бири?» деган саволлар туғилади. Қуйида биз ушбу саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Биологик қовушув. Биологик шахобчанинг руҳий шахобчага нисбатан бир мунча турғунлигини, кам ўзгарувчанлигини ҳисобга олиш зарур. Яъни шаклланган мижоз тоифасини ўзгартириб бўлмаслигини ва бунга интилишнинг самарасизлигини унутмаслик лозим. Мижоз тури жиҳатидан келин-куёвлар турлича бўлиши, баъзан еса бир-бирига карама-қарши зид тоифаларга мансуб бўлиши мумкин. Лекин буни оила мустаҳкамлиги учун хавфли омил деб ҳисоблаш хато бўлади. Кўп ҳолларда бундай оилалардаги ер-хотинлар бир-бирларида ётишмайдиган психологик хусусиятларни тўлдириб турадилар. Шу билан бирга холерик турга мансуб бўлган эр-хотинлар

ўртасида салга низо-жанжаллар чиқиши муҳим омил бўлиши мумкин. Қайлиқларнинг мижоз жиҳатдан турмуш қуришлари турли кўринишлардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, ХХ (холерик куёв — холерик келин), ХС (холерик — сангвиник), ХФ, ХМ, СС, ФФ, ФМ, ММ ва бошқа мураккаб қовушувлар. Бу ерда энг муҳими мижоз тури эмас, балки улар ўртасидаги ҳиссиёт кучи, психоло-педагогик билим савияси, оилавий ҳаётни мустақамлашга интилиш, тарбия ва маданий савия даражаси, ўзаро муносабатлардаги маданиятдир.

9– мавзу: Оила тизимини ўрганишда психогенетик ёндашув (2 соат)

Режа:

- 1) Оила тизимини тушунишда психогенетик ёндашув.
- 2) Оилавий ўзаро муносабатларга таъсир этувчи генетик матрицалар.
- 3) Хулқ-атвор намуналари ва оила ичидаги муносабатларнинг авлоддан авлодга ўтишида психогенетик тузилмаларнинг авлоддан авлодга ўтувчи аҳамияти.
- 4) Оила генограммаси.Оиланинг ҳаётий цикли.
- 5) Оила ҳаётий циклини даврлаштириш муаммоси.
- 6) Турли муаллифлар нуктаи-назаридан оила босқичлари таҳлили. Ёш ва етук оилада оилавий муносабатларнинг ривожланишидаги асосий вазифалар.
- 7) Оила динамикаси ҳаётий цикли доирасида юзага келувчи асосий оилавий ҳодисаларнинг ўзига хослиги.

Мустақил Ўзбекистонда 1998 йилни «Оила» йили деб эълон қилиниши «Оила» илмий-амалий марказининг ташкил этилиши, Республикада оила манфаатига қаратилган махсус Давлат дастурини қабул қилиниши унинг мантиқий давоми сифатида 1999 йилни «Аёллар йили», 2000 йилни «Соғлом авлод йили» деб эълон қилиниши, вилоятларда оилага хизмат қилувчи турли маслахатхоналарни ташкил этилиши, оила муаммоларини илмий тақдид этиш мақсадида Ўзбекистон тарихида биринчи бор оила психологияси муаммолари бўйича тадқиқотлар олиб борадиган илмий кадрларни тайёрлаш мақсадида аспирантура ташкил етилган.

2. «Оила психологияси» курсининг мақсади:

Оила психологиясига доир энг муҳим билимларни бериш ва улар асосида тегишли малакалар ва кўникмалар шакллантириб, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашдир.

Оиланинг ижтимоий ва этнопсихологик хусусиятлари оила психология курсининг предмети ташкил қилади.

«Оила психологияси» курсини ёшларга ўқитишнинг долзарблигини ифодаловчи асосий омил.

3. Оила психологияси курсининг вазифалари қуйидагилардан иборат.

1. Оилани шахснинг шаклланишидаги роли ҳақида ёшларда тўлақонли тасаввур шакллантириш.
2. Ёшларни оиланинг ижтимоий тарихий келиб чиқиши ва юзага

келгандан сўнг оилавий ҳаёт давомида бўладиган ўзгаришлар ҳақидаги илмий асосланган билимлар билан таништириш.

3. Ёшларда оилавий ҳаётда муқаррар равишда содир бўладиган ўзгаришлар, муаммолар, қонуниятлар ҳақида илмий асосланган тўлақонли тасаввурни шакллантириш ва уларни бу жараёнга тайёрлаш.

4. Ёшларни оилавий ҳаётда юзага келадиган муаммоларга конуструктив тус беришга, деструктив йўналишдагиларидан эса сақланишга ўргатиш.

5. Ёшларда оилавий ҳаётни ўзига хос хусусиятларини илмий асосланган тарзда талқин этиб, муаммоли вазиятлардан психологик жихатдан оқилона чиқиш имконини берувчи, малакаларни шакллантириш.

6. Ёшларда ўзларига турмуш ўртоғини тўғри танлаш малакаларини шакллантириш.

7. Ёшларни оиладаги мулоқотга тайёрлаш.

8. Ёшларни оилани режалаштиришга ўргатиш.

9. Ёшларни жинсий ҳолатга илмий асосда тайёрлаш.

10. Ёшларда оиланинг мустахкамлигини таъминловчи билим ва малакаларни шакллантириш.

11. Ўқувчиларда оилани ўрганувчи психологик ташхис методикалари билан ишлаш ва улар ёрдамида олинадиган натижаларни тўғри талқин этиш малакаларни шакллантириш лозим.

4. Оилада мулоқот.

Биз ҳаётимиз давомида, турли одамлар билан учрашамиз, сўзлашамиз, бир-бировимизга таянамиз, ўрганамиз. Бу жараён айниқса оилада жуда тез ва жадаллик билан давом этади. Турмуш ўртоғингизни ўрганиш ва тушуниш учун йиллар давомида уни кузатасиз, ўрганасиз, мослашасиз. Шунда характерингиздаги қайсидир бир хусусиятлардан кечишга ёки янги бир одатларни ўрганишга тўғри келади.

Аммо одамларни ақли, иродаси, хиссий маданияти тарбияланганлиги, назокати ва шу кабиларнинг барчаси мулоқот туфайли шаклланган хислатлардир. Шу билан бирга уйқусизлик, бош оғриғи, неврозлар, инсультлар, инфарктлар ва бошқа турли касалликлар, хатто ўз жонига қасд қилиш кабилар ҳам шу мулоқотнинг натижасидир.

Инсонда мулоқот маданияти ўз – ўзини билиш ва бошқа одамларни тушуна олишдан бошланади. Яъни атрофдагиларнинг психологик хусусиятларини тўғри баҳолай олишдан бошланади. Ундан кейин эса уларнинг хулқи ва усулини жамлай билиш лозим бўлади.

Мулоқот маданияти одамда илк ёшликдан бошлаб шакллана боради.

Мулоқотда буйруқ оҳангининг ўстирилиши оилада ўзаро рақобатни вужудга келтиради. Чунки дўқ-пўписа, оиладагиларга нисбатан тез–тез билдирилиб турилган норозилик, самимий мулоқотга путур етказади.

Оилада ўзаро ёрдам, бир – бирини тушинишга ҳаракат қилиш, маслаҳатланиш каби усуллардан фойдаланилса, бундай оилаларда дўстона муносабатлар ўрнатади ва енг яхши психологик муҳит юзага келади.

Албатта мулоқот жараёнида юзага келадиган тўсиқлар мавжуд. Булар нималардан иборат:

1. **Психологик тўсиқ.** Бу суҳбатдошига ёқмай қолишдан қўрқиш, тушунолмай қолишдан, кескинликдан қўрқиш, қўполлик қилишдан хавотирланиш.

2. **Вазиятли тўсиқлар**-суҳбатдошларнинг бир хил вазиятни турлича тушинишлари.

3. **Мазмуний тўсиқлар** - суҳбатдош тушунмаганлиги туфайли, унинг мазкур жумласи қандай маънода айтилгани, у қандай фикрни илгари суяпти, шу мулоҳазаларга бориш туфайли юзага келади.

4. **Мотивацион тўсиқлар** - бу шундай вазиятда юзага келадики, бунда гапирётган одам ё ўзи баён қилаётган фикрини мотивини етарлича англай олмайди ёки атайин уларни (асосий мотивни) яширишга ҳаракат қилаётган бўлиши мумкин.

Бундан ташқари тўсиқлар бўлиб, суҳбатдошнинг психологик маданиятлилиқ нуқсонларинидан бири, яъни хизмат қилиши мумкин. Оилавий муносабатлар.

Кўпчилиқ оилаларда эса мулоқотнинг бузилиши аёлнинг ҳаддан зиёд ҳурматталаблиги ҳам сабаб бўлади. Меъёридан ортиқча ўзига бино қўйиш оилавий ҳаётга путур етказиши турган гап.

1984 йил Санкт-Петербургда психологлар олиб борган тадқиқотларга кўра ажралиш сабаблари ичида биринчи ўринда умумий фикрлаш, қизиқиш ҳавасларининг йўқлиги туради. Иккинчи ўринда характернинг бир – бирига мос келмаслиги, учинчи ўринда эр ёки хотиннинг хиёнат қилиши туради. Севги- муҳаббат ҳис-туйғусининг йўқлиги, эр – хотиннинг ўз вазифаларига енгилтаклик билан қараши, ота-оналари ёки қайнота- қайноналар билан чиқисмаслик, алкоғолизм, эрлар томонидан хотинларига нисбатан жисмоний жазо усуллариининг қўлланиши; фарзандли бўлишни истамаслик кейинги ўринларни егаллайди.

Турмуш қураётган ёшлар билан суҳбатлашсангиз, уларнинг кўпчилиқ оила кўришда муҳаббатни биринчи ўринга қўядилар. Юқоридаги рақамларга эътибор берган бўлсангиз, муҳаббат ҳислари тўртинчи ўринга тушиб қоляпти. Бу оилавий ҳаётда муҳаббат ҳисларининг динамикаси билан боғлиқ бўлган табиий ҳолдир. Чунки никоҳдан сўнг дастлабки 1-5 йиллар айнан оила босқичида муҳаббат ҳисларида сифат ўзгариши кузатилади ва шунга асосан илгари етакчи мотив бўлган муҳаббат оилавий ҳаётда зарурроқ, аҳамиятлироқ бўлган бошқа сабабларга ўз ўрнини бўшатиб беради.

Оилавий муносабат ва мулоқотнинг болалар руҳиятига таъсири.

Оила ва оилавий муносабатлар масаласи ўтган асрларда ҳам даврнинг муҳим муаммоси бўлиб келган. Зотан ҳар бир инсон умрининг кўп вақти оилада ўтади. Шунинг учун оиладаги нозик руҳий, ҳиссий – психологик ҳолатлар болалар ички ҳиссиётлари ва руҳиятига катта таъсир ўтказди. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бола тарбиясига энг аввало ота – онанинг шахси, ҳаёт фаолиятлари, турмуш тарзи билан биргаликда оиладаги психологик муҳитнинг таъсири катта бўлади. Оилада муҳит ва ўзаро мулоқот

қандай бўлса, бола худди шу мухит таъсирида улғаяди. Умуман, ҳар қандай оиланинг тарбиявий таъсирчанлиги ва самарадорлиги кўп жихатдан оилада қарор топган ота-она ўртасидаги ўзаро ва болаларига, ахлоқий-рухий ҳолатига боғлиқ.

Ҳар бир оилада болалар учун ғамхўрлик қилиниши табиий ҳолдир. Болалар катталарнинг ғамхўрлигига мухтож бўладилар, катталар болаларга ғамхўрлик қилар экан, бола ўзини бахтиёр ҳис қилади.

Ота-она ва фарзанд муносабатларининг айрим тамойиллари.

Ота-она ўз фарзандининг келажаги учун жавобгардир ва унинг етук баркамол инсон бўлиб этишида асосий ролни бажаради. Бу жараёнда муҳим омил бўлиб ота-онанинг шахси ва ўзаро мулоқот жараёнлари инобатга олинади. Ўз фарзанди учун сеvimли, ишончли инсонлар сифатида идрок етилади. Шунинг учун ота-онанинг ўз фарзанди билан ҳиссий муносабатни тўғри ўрнатиб олиши улар ўртасидаги муносабатга жиддий таъсир етиб, обрўли мавқеи егаллаб олишга имкон беради. Катталарнинг фарзандининг нигоҳида ўз обрўсини ярата олиши ва мустаҳкамлай олиши, (яъни бир фикрда турувчи, ақлли, фаросатли, юмшоқ кўнгилли бўлиши) дастлабки босқичдир. Ота-онанинг болага талабчанлик ҳисси эса унинг ёши, жинси, индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Лекин ота-она боланинг шахсига ўта жиддийлик билан ёндашишса, ёки аксинча эътиборсиз бўлса улар ўртасида психологик тўсиқ пайдо бўлади. Натижада самимий мулоқот ўрнатиб олиш қийинлашади.

Оилада отанинг роли ва мавқеи муҳим масалани белгилайди. Чунки ота шахс сифатида ҳар қандай ёшдаги фарзандларнинг кўз олдида ўзини кўрсата олиши керак.

Кичик ёшдаги боланинг оилада ота обрўсини биринчи навбатда унинг эгаллаб турган мавқеига қараб белгиладилар. Бу ерда отанинг нафақат фарзандига, балки бутун оилага ҳам тааллуқли масалаларни ҳал этилиши назарда тутилади. Ўсмир ёшдаги болалар эса ота-онасидан ташқари ўқитувчилари ёки катта ёшдаги қариндошларини ҳам кузата бошладилар. У билан тенг мулоқотда бўлишга ҳаракат қиладилар. Шу пайтда ўсмирни қизиқтирган масала ва муаммоларни ким тезроқ ва эринмасдан ечиб берса, шу одам билан мулоқотга яхши киришади.

Ўспирин йигит ва қизлар ўзларининг ота ва онасини ардоқлай бошлайди. Уларни самимий ҳурмат қилади, хайрихоҳлик билан меҳрибонлик кўрсатиш орқали муносабатда бўлади. Лекин ўзларига нисбатан ҳам худди шундай муносабатни талаб қиладилар, ёки истайдилар.

Саволлар.

- а) «Оила психологияси» курсининг мақсади.
- б) Курснинг вазифалари нималардан иборат.
- в) Мулоқот жараёнида юзага келадиган тўсиқлар нималардан иборат.
- г) Оилада тарбия куртаги.
- д) Оилавий муносабатлар нималардан иборат.
- е) Оилада ота-онанинг роли.

Психологик ўйинлар

Машхур Америкалик психолог Дейл Корнеги «Яхши суҳбатдош яхши гапиришни биладиган эмас, балки яхши тинглашни биладиган суҳбатдошдир» деганда оилавий муносабатда бошқаларни тинглай олиш малакаси ривожланган бўлишини назарда тутган эди. Сиз ўзингиздаги мазкур қобилиятни аниқламоқчи бўлсангиз, ушбу тестни келтирамиз. Бунда берилган саволларга «хар доим»- 2балл, «кўпинча»- 4 балл, «гохида»- 6 балл, «хеч қачон»- 8 балл, «камдан кам» - 10 балл кўринишида жавоб намуналаридан танлаб кўрсатинг.

1. Оилада, ишда, ўзаро муносабатларда суҳбатдошингиз ёки суҳбат мазмуни сизни қониқтирмаган пайтларда, суҳбатни тезроқ якунлашга ҳаракат қиласизми?

2. Суҳбатда бошқаларнинг хулқ-атвори сизни асабийлаштирган ҳолатлар бўладими?

3. Суҳбатда атрофингиздагилар фикрлари билан келишмаган пайтларда кўпол ва кескин жавоб қайтара оласизми?

4. Сизга тўй, кўча, оилавий байрамларда унча таниш бўлмаган кишилар билан суҳбатлашиш учун гап топа олиш ҳосили?

5. Суҳбат давомида ўзгалар фикрини бўладиган одатингиз борми?

6. Гўё диққат билан тинглаётган бўлсангиз-у, аммо ҳаёлингиз бошқа фикрлар билан банд бўлган ҳолатлар бўладими?

7. Оилада ва даврада суҳбатдошингиз кимлигини ҳисобга олган ҳолда, оҳангингиз, нутқ тезлигингиз, ташқи қиёфангизда ўзгаришлар бўладими?

8. Агар муносабатларда сизнинг қалбингиздаги нозик ҳис туйғунгизларгизга таъсир қилишга кимдир интилса, суҳбат мазмунини ўзгартиришга ҳаракат қиласизми?

9. Суҳбат давомида гаплашаётган кишингиз, сўзлар, терминлар, номлар талаффузда хатоларга йўл қўйса, дарҳол тузатасизми?

10. Муомалага киришишда суҳбатдошингиз кадр-қимматни, жойига қўймасликка, кеккайишга, такаббурликка йўл қўясизми?

Тест натижалари тахлили.

55 балгача: Сизнинг тинглай олиш қобилиятингиз ўртача, одамларнинг оилада ва жамиятдаги турган ўрни, мансабига бефарқ эмассиз. Бу еса сизнинг эътиборли эканлигингизга билдиради.

62 баллгача: Сиз суҳбатдошингиз ким бўлишидан қатъий назар киши шахсини ҳурмат қилган ҳолда сабр-тоқат билан тинглайсиз. Сиз оилада синчков, аҳамиятли, эътиборли бўлишингиз мумкин.

Умуман жами балларингиз сони қанчалик катта бўлса, сизда тинглаш қобилияти шунчалик ривожланган бўлади.

МУЛОҚОТГА КИРИШУВЛИК ТЕСТИ

Ҳурматли текширилувчи куйида бериладиган 16 та саволга “ХА” “ЙЎҚ”, БАЎЗАН” деб жавоб беринг.

1. Сизни амалий учрашув кутмоқда. Уни бетоқатлик билан кутасизми?

2. Сизни бирор касаллик ҳолдан тойдирмагунча врач олдида боришни

орқага сураверасизми?

3. Сизни бирор мавзудаги ахборот билан йиғилиш, мажлис ва шунга ўхшаш тадбирда маъруза билан чиқиш топшириғи хавотирга соладими?

4. Сизга илгари сиз бормаган шаҳарга бориб келиш таклифи билан келишди. Шу сафарга бормаслик учун бирор бир чорани ишга соласизми?

5. Ўзингиздаги хиссий кечинмаларни кимлар билан ўртоқлашишини яхши кўрасизми?

6. Кўчада бирор бир нотаниш одам сизга ўзининг илтимоси билан мурожат қилса сизнинг ғашингизга тегадими?

7. Сиз турли авлод вакилларининг бир-бирларини тушунишлари қийинлигига ишонасизми?

8. Танишингизга бир неча ой олдин олган қарз пулини эслатишга уяласизми?

9. Ошхона ёки ресторанда сизга бирор бир ёқмайдиган таом беришди, идишни четга суриб аччиғингиз келганини яшира оласизми?

10. Бегона одам билан ёлғиз қолганингизда, у бирор бир гап бошласа сизга жавоб бериш маълол келмайдими?

11. Одамларнинг навбатда туриб кутишига тоқат қила оласизми. Сиз навбатда туриб кутишдан кўра ўз ниятингиздан воз кечишни афзал кўрасизми?

12. Бирор жанжалли вазиятни муҳокама қилиши керак бўлган комиссия аъзоси бўлишдан қўрқасизми?

13. Сиз бирор бир адабиёт, санъат маданият тўғрисида соф фикрга эга бўлган киши сиз. Бу борада бошқаларнинг фикрига мухтож эмассиз шундайми?

14. Сизга жуда таниш бўлган нарса ҳақида эшитиб қолдингиз. Индамай йўлингизда давом этаверасизми?

15. У ёки бу масала ҳақида сиздан ёрдам сўрашса сиз ёрдам беришга эринасизми?

16. Ўз фикрингизни оғзаки баён этгандан кўра уни ёзма тарзда ифодалашни афзал кўрасизми?

БАЛЛАРНИ ХИСОБЛАШ

“ХА”- 2 балл

“Йўқ”- 0 балл

“БАЪЗАН” - 1 балл

14--18 балл -- Сизнинг мулоқотга киришувчалингиз яхши. Сиз кўп нарсага қизиқасиз бошқаларни жон деб тинглайсиз. Ўзгалар фикрига сабир тоқатлисиз. Ўз фикрингизни босиқлик билан изҳор қиласиз. Бегоналар билан учрашувга бориш сиз учун унчалик нухушлик эмас. Шовқун суронли давра сизга ёқмайди. Сер гап одамларни ҳам унчалик ҳушламайсиз.

9--13 балл -- Сиз мулоқотга киришувчансиз, қизиқувчан сер гап, бошқаларнинг фикрини ҳам тинглай оласиз. Янги одамлар билан танишишни, давранинг диққат марказида бўлишни ёқтирасиз. Ўгаларнинг

илтимосларини бажармасангиз ҳам қабул қилаверасиз. Аччиғингиз тез чиқади, тез совийди. Сизга сабр тоқат, жасорат этишмайди.

4--8 балл -- Сизнинг мулоқот малакангиз ёмон эмас. Сиз барча ишларнинг гувоҳи бўлиб юрасиз. Сиз доим ўз фикрингизни айтишни хохлайсиз. Ишнинг охирига етказа олмасангиз ҳам, ишни бошлайверасиз. Шунинг учун яқинларингиз сиздан доим хавотирда бўлишади.

3-- ва ундан кам балл олганлар -- Сизнинг комуникатив малакангиз унчалик яхши эмас. Сергап инсонсиз. Сиз ҳаётда ҳар қандай гапларга аралашаверасиз. Жизаки, салга ҳафа бўладиган одатингиз ҳам бор. Шунинг учун одамлар билан унчалик чиқиша олмайсиз. Сиз ўзингиз беҳабар бўлган нарсалар ҳақида ҳам фикр юритасиз.

10– мавзу: Умр йўлдошини танлаш назариялари. Жинсий тафовутлар ва оилавий муносабатлар (2 соат)

Режа:

- 1) А.Фулъе, В.Геодакяна, И.Кона, Э. Маккоби ва бошқалар асарларида эркаклар ва аёллардаги тафовутлар табиатининг назарий талкини.
- 2) Психологик андрогония назарияси.
- 3) Психологик тадқиқотларга кўра севги типологияси.
- 4) Бўлғуси никоҳ муносабатларининг ижобий ва салбий омиллари.
- 5) Никоҳга кириш мотивациялари.
- 6) Никоҳ мотивлари типлари.

11– мавзу: Психологик адаптация ва оила интеграцияси (2 соат)

Режа:

- 1) Оилавий ҳаёт соҳасидаги адаптацион механизмлар.
- 2) Ўзаро мослашувнинг психологик моҳияти.
- 3) Оилавий адаптациянинг асосий турлари тушунчаси.
- 4) Моддий, ахлоқий-психологик. интим-шахслилик адаптациялари.
- 5) Оилавий мотивлар шаклланиши ва ривожланишига олиб келувчи оила интеграциясининг ижтимоий-функционал механизмлари.
- 6) Оиладаги ижтимоий-психологик муҳит. Никоҳдан қониқиш омилларини системалаштириш.
- 7) Эр-хотин мутаносиблигини никоҳнинг муҳим шарти сифатида тушуниш
Хозирги замон оилаларининг қандай турларга эга эканлиги ва уларнинг ижтимоий –психологик хусусиятларини билиш, уларга хос муаммоларни ўрганиш, оилавий ҳаётда рўй бериши мумкин бўлган нохушликларнинг олдини олиш имконини беради.

Оила уни характерловчи турли мезонларга кўра қуйидагиларга кўра фарқланади:

1. Тўлиқлигига кўра: тўлиқ нотўлиқ ва қайта тузилган (иккинчи никоҳ) фарқланади:

2. Бўғинлар сонига кўра: нуклеар (ота – она ва болалардан иборат бўлган) ва кўп бўғинли (икки ва ундан ортиқ авлоддан иборат оила аъзолари бирга яшовчи) оилалар.

3. Болалар сонига кўра: Фарзандсиз, бир болали, икки болали, 3-4 болали, 5 ва ундан ортиқ болали оилалар турли мамлакатларда бу мезонлар турличадир. Масалан: АҚШ, Франция, Германия, Греция, Россия ва бошқа ривожланган давлатларда 3-4 болали оилалар кўп болали оилалар хисобланади. Ўзбекистонда бундай оилалар фарзандлар сони ўртача бўлган оилалар сарасига киради.

1. Эр – хотиннинг ижтимоий келиб чиқишига кўра: ишчилар, деҳқонлар, хизматчилар, зиёлилар иласи, аралаш типдаги оила.

2. Эр-хотиннинг маълумот савиясига кўра: олий маълумотлар, ўрта – махсус, ўрта, тугатилмаган ўрта, махсус ёрдамчи мактаб маълумоти ва турли савиядаги маълумотга ега бўлган қайлиқлардан ташкил топган оила.

6. Оиланинг «Ёшига» кўра: ёш оила (бир йилгача, 3-5 йиллик, 6-10 йиллик турмуш тажрибасига эга бўлган оилалар), ўрта ёшдаги оила, етук ёшдаги оила (қариялар оиласи).

7. Қайлиқларнинг ота – она оиласи: (Ота – онаси) нинг моддий таъминланганлик даражаси жихатидан қудаларнинг бир – бирига мос эканлиги ёки улар орасида катта тафовут мавжудлиги бўйича бир – бирига мос ва мос бўлмаган оилалар.

8. Регионал жихатларга кўра: Шаҳар, қишлоқ, аралаш типдаги оила.

9. Никоҳдан қониққанлик савиясига кўра, ажралиш савиясида – никоҳдан қониққанлик даражаси қуйи савияда бўлган оила, ўрта савияда ва никоҳдан қониққанлик даражаси юқори савиядаги оила.

10. Оилада аёл ёки эркак етакчилигига кўра: Эр етакчи бўлган оила, хотин етакчи бўлган оила. Эр ва хотин етакчилиқни бирга бажарадиган (Биархат) оила.

11. Оилада эр-хотин орасида муносабатларга кўра: автогритар, демократик, либерал, аралаш типдаги оилалар.

12. Эр – хотинларнинг миллатига кўра: Бир миллатли ёки байналминал оилалар, байналминал оилаларни ўз навбатида иккига бўлиш мумкин.

- дини, урф одатлари ёки тили бир гуруҳга кирган миллат вакиллари орасида никоҳлар, масалан, ўзбек – тожик, ўзбек – қozoқ, ўзбек туркман, рус – украин, ўзбек – татар ва бошқалар.

- дини, урф одатлари ёки тили бир гуруҳга кирмаган миллат вакиллари орасидаги никоҳлар, масалан, ўзбек – рус, ўзбек – украин, ўзбек – эстон, ўзбек немис ва бошқалар.

13 Юридик расмийлаштирилганлигига кўра: синовдаги оила (бирга яшашади, аммо хали никоҳни расмийлаштирмаган, чунки бир-бирларини норасмий никоҳда синашяпти), расмийлаштириш арафасидаги оила (бирга яшашади, оила кўриш мақсади аниқ аммо айрим объектив сабабларга кўра расмийлаштириш кечиктириляпти.), никоҳдаги оила, никоҳдан ташқари оила. (айрим эркак кишиларнинг иккинчи, учунчи, юридик жихатдан норасмий оиласи).

Хозирги замон оиласининг асосий функциялари.

Хар бир оила ижтимоий тизим структура сифатида жамият олдида

маълум функцияларни бажаради. Оиланинг ижтимоий функциялари бир томондан жамиятнинг оилага таъсирини иккинчи томондан эса умумий ижтимоий тизимда оиланинг ўрнини оилада ҳал қиладиган ижтимоий функцияларини ҳисобга олиш лозим. Барча олдинги жамиятларда оила куйидаги асосий вазифаларни бажарган: иқтисодий, репродуктив, тарбиявий, рекератив, коммуникатив, регулятив, бу ҳақда шарқ алломалари Абу Наср Фаробий, Юсуф Хос Хожиб, Ибн Сино, Амир Темур, А.Навоий, Аҳмад Дониш ўзининг ноёб асарларида кўплаб фикрлар билан келтириб ўтган. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки ҳозирги замон оиласида эмоционал ва ижтимоий психологик жараёнларни қондириш функциясининг аҳамияти ортиб бормоқда.

Ҳиссий эмоционал контактлар аҳамияти шаҳарда оилаларида кучлироқдир, қишлоқ оилалари эса уй ҳайвонлари ва томорқа ерлари борлиги эвазига шаҳар оилаларига қараганда жамиятнинг ишлаб чиқарувчи бугунлигини, ишлаб чиқарувчилик функциясини сақлаб қолмоқда.

Саволлар

1. Ҳозирги замон оиласининг қандай турлари мавжуд?
2. Ҳозирги замон оиласининг қандай асосий функциялари фарқланади?
3. Оиланинг ҳар бир функцияси жамият ва шахс учун қандай аҳамиятга эга?

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Г.Б. Шоумаров «Оила психологияси»
2. «Оила ва жамият» газетаси.
3. «Тафаккур гулшани».
4. Одобнома қўлланма

ЯҚШИ ҚЎШНИМИСИЗ.

1. Қўшнилар билан хангомалашиб турасизми?
А) Тез-тез-5
Б) Гоҳида-3
В) Ҳеч қачон ёки, деярли ҳеч қачон-1
2. Улардан нон, қанд қарз сўраб турасизми?
А) Тез-тез-5
Б) Гоҳида -3
В) Ҳеч қачон
3. Агар қўшнингизнинг болаларингиз шўҳлик қилиб, ешигингизни тақиллатиб қочиб кета , уларни...
А) Уришасиз-1
Б) Ота-оналарига шикоят қиласиз -5
В) Тўнғиллаб –тўнғиллаб уларни кечирасиз, ҳар ҳолда болаку -3
4. Сиз қўшниларингизни...
А) Илтифотли, ҳар қачон ёрдамга тайёр, қизиқ одамлар деб-5
Б) Қўмакка шай аммо унчалик қизиқ эмас деб-1
5. Кеч, ноқулай вақтда шовқин-сурон соладиган қувноқ улфатларингизни уйингизга меҳмонга таклиф етдингиз. қўшниларингиз норозилик билдирди. Нима қиласиз?

- А) Узр сўраб, меҳмонларни тинчлантиришга ҳаракат қиламан.-5
 Б) Уларга, мен ўз уйимда ман, нима ҳоҳласам, шуни қиламан деб, жавоб берасиз-1
 В) қўшнилариғизни ҳам даврангизга таклиф қиласиз-3
6. Ёнингиздаги ҳонадонга янги қўшнилар кўчиб келди:
 А) Дархол улар билан танишиб, ёрдам таклиф қиласиз-5
 Б) Янги жойга ўрганишини кутиб, кейин ёрдариғизни таклиф этасиз, ва меҳмонга чақирасиз-3
 В) Аввало, уларни қадам қўйишини кутасиз-1
7. Қўшнингиз янги автомобиль сотиб олди. Сиз...
 А) Уларнинг шодлиғига шериксиз-3
 Б) Хасад қила бошлайсиз-1
 В) қандай қилиб машина сотиб олди, деб ўзингиздан сўрайсиз-5
8. Ғийбат қилишни яхши кўрасизми ?
 А) Ха, ҳар доим -5
 Б) Ҳеч қандай ёмонликсиз гоҳида -3
 В) Йўқ-1
9. Нотаниш одам қўшни аёлнинг олдига келди. Сиз уни эри сафарда эканини биласиз :
 А) Сиз унинг кимлиғини, қачон кетишни кутасиз -5
 Б) Енг ноҳуш ўй-ҳаёлларга борасиз-1
 В) Бунга эътибор қилмайсиз-3
10. Қўшнилариғиз таътилга кетаётиб, ўзларининг уйи мол холи ва парандаларига қараб туришни илтимос қилишди:
 А) Дархол рози бўласиз -5
 Б) Жон деб рози бўлардингиз-у,ammo буни қилмаслик учун бирор баҳона топасиз-5
 В) Дархол рад етасиз-1
11. қшнингизни қизини уйланган эркак орасида ёки унга тенг бўлмағанодамлар орасида кўрдингиз, дейлик. Шунда...
 А) Бу ҳақда дархол унинг онасига айтасиз -5
 Б) Енг аввало,қизнинг ўзи билан гаплашиб оласиз -3
 В) Бунинг сизга алоқаси йўқ-1
- 12.Хамсоялариғизнинг уйига милиционер кирганини кўриб...
 А) У кетмай туриб, қўшнингизнинг уйига киришга баҳона топасиз -5
 Б) У кэтиши билан қўшнингизнинг уйига кирасиз -3
 В) Бу сизни умуман қизиқтирмайди -1
- 13.Сиз ўзингизни...
 А) қўшнилардан бир оз яхшиман деб ўйлайсиз -1
 Б) Улардан кўра обрўйлироқман деб ўйлайсиз
 В) Ҳеч қандай тақосламайсиз-3
- 14.Сизга қўшни ёш ер-хотинларга...
 А) Маслаҳат бериш учун ҳар қандай сабабдан фойдаланасиз-5
 Б) Ехтиёткорлик билан уларга уларга ёрдам беришга интиламан-3
 В) Оилавий ҳаёт тажрибасини ўзи тўплаши керак деб ҳисоблайман-1

15.қўшнилариңиз яңги мебель ҳарид қилиб эскиларидан баъзи жихозларни сизга сотиб олишни таклиф этишди:

А) Сиз бундан хурсандсиз аммо буни билдирмайсиз-3

Б) Бир нима сотиб олмаганиңиз

В) Хурсандлигиңизни уларга очик кўрсатасиз-1

Натижалар

58 баллдан юқори. Сиз қўшнилариңизга ёрдам кўрсатишга таёрсиз. Уларниңг хар қандай илтимосига «лаббай»деб жавоб берасиз. Ўз ёрдамиңизни гарчи улар мухтож бўлмасалар ҳам таклиф этасиз. Бундан ташқари сиз жуда ҳам қизиқувчансиз, ғийбат қилишни яхши кўрасиз.

57-32 балл. Сиз илтифотли, бошқаларни хурмат қила оласиз. Борди-ю ша палада гаплашмоқчи эмасликларини сезсангиз, суҳбатга мажбурламайсиз. Агар ёрдамиңизга мухтож бўлмасалар, ёрдам таклиф қилмайсиз. қшнилариңизхусусида хаммасини билиб олишга, ўзингиз хақингизда гапириб беришга интилмайсиз. Зарур бўлганида ҳеч қандай ғайирликсиз ўз ёрдамиңизни таклиф этасиз.

31 ва кам балл. Энг яхшиси, хаммадан ажралиб яшаганиңг. Сизга қўшнилар керак эмас. Улар билан суҳбатлашиниңизга эҳтиёжингиз йўқ. Борди-ю, учрашиб қолсангиз, яхши томонидан кўра камчиликларини пайқаб оласиз. Кечирасиз-у, қўшничилик бундай бўлмайди.

БАҲТЛИ БЎЛА ОЛАСИЗМИ?

1. Яшаб ўтган хаётиңиз тўғрисида ўйласангиз:

А) Хаммаси яхшидан кўра ёмонроқ эди-0

Б) Ёмондан кўра яхшироқ эди-1

В) Хаммаси зўр эди-2

Деган ҳулосага келасизми?

2. Кунниңг охирида одатда:

А) Ўзингиздан норозисиз-0

Б) Яхшироқ ўтиши мумкин эди деб хисоблайсиз-1

В) Кунниңгиз яхши ўтганидан кўнглиңиз тўлиб уйқуга кетасиз-2

3. Ойнага қараганиңизда:

А) «Худойим-ей вақт бунча бешавқат»-0

Б) «Нима қипти халиям унча ёмон эмас»-1

В) «Хаммаси зўр»-2

4. Танишлариңиздан бирортаси ката ютуқ ютганини билиб қолсангиз, хаёлиңиздан қандай фикр ўтади?

А) «Мениңг ҳеч омадим келмайди-0

Б) « Уҳ лаънати, нега мен ютмайман-а?»-1

В) « Бир куни мениңг ҳам омадим келади»-2

5. Агар радио ёки газетадан фавқулотда бирор ходиса тўғрисида билиб қолсангиз, ўзингизга-ўзингиз шундай дейсиз:

А) «Бир кун мен билан ҳам шундай бўлади»-0

Б) «Баҳтимга бу ходиса мен билан рўй бермади»-1

В) «Бу муҳбирлар хар қандай воқеани бўрттиришади»-2

6. Эрталаб уйғонганингизда:

А) «Хеч нима тўғрисида ўйлашни ҳоҳламайсиз»-0

Б) «Янги кун сизга нима тайёрлаётгани ҳақида ўйланиб қоласиз»-1

В) «Янги кун бошланганидан қаноатланиб, у сизга янгиликлар олиб келишини кузатасиз»-2

7. Дўстларингиз ҳақида:

А) Улар мен ҳоҳлагандек ҳар доим ёрдам беришга тайёр эмас – 0

Б) Уларнинг камчилиги бор, умуман олганда чидаса бўлади. – 1

В) Яхши одамлар – 2

8. Ўзингизни бошқалар билан солиштириб:

А) Менинг қадримга этишмаяпти – 0

Б) Менинг бошқалардан кам жойим йўқ - 1

В) Етакчи бўлишга арзийман ва буни ҳамма тан олади – 2 деб ҳисоблайман

9. Вазнингиз 4-5 кг ошганда:

А) Вахимага тушасиз – 0

Б) Хеч қандай қўрқинчли жойи йўқ деб ҳисоблайсиз – 1

В) Шу вақт шу захоти пархезга ўтиб, жисмоний машқлар билан шуғуллана бошлайсиз - 2.

10. Агар руҳан тушган бўлсангиз:

А) Тақдирингизни лаъналасиз – 0

Б) Ёмон кайфиятингиз ўтиб кетишини биласиз – 1

В) Бирор нима билан машгул бўлишга ҳаракат қиласиз – 2

НАТИЖАЛАР:

Агар 17-20 балл олсангиз, сиз шу даражада бахтли одамсизки бунга ишониш ҳам қийин. Ҳаётдан қувонасиз, завқ оласиз, ҳар қандай нохушликлар, ҳаёт қийинчиликларига эътибор бермайсиз. Сиз жудаям хушчақчақ одамсиз. Атрофдагиларга шу хусусиятингиз билан маъқул тушасиз. Аммо ҳамма бўлиб ўтаётган ҳодисаларга енгилтаклик билан қарамаяпсизми? Ехтимол, бироз хушёрроқ бўлиб, ҳаётингиз тўғрисида ўйлаб, тўғрисида ўйлаб кўрасиз, ҳаётингиз тўғрисида ўйлаб кўрарсиз.

13-16 балл. Афтидан, сиз мукамал даражаги инсонсиз. Ҳаётингизда шодлик ва қувончлар ғам ташвишлар кўпроқ. Сиз дадил, совуққон, хушёр, ақлга эга, енгил ҳарактерлисиз. қийинчиликлар билан дуч келганингизда вахимага тушмайсиз. Уларни тўғри баҳолай оласиз. Сиз билан атрофдагилар ҳам ўзини енгил сезади.

8-12 балл. Бахт билан бихўзизлик сиз учун 50x50 формуласида акс этади. Тарози палласини ўз фойдангизга оғдирмоқчи бўлсангиз, қийинчиликлар олдида ўйланиб қолманг. Уларни дадиллик билан кутиб олиб, дўстларингизга суянган холда енгинг. Дўстларингизни ҳам ташвиш ва қайғуда ёлғиз қолдирманг.

12– мавзу: Оилавий муҳитнинг бола психологиясига таъсири. Ота-оналар позициясининг шаклланиши. Репродуктив установкалар (2 соат)

Режа:

1) Репродуктив установкалар. Эҳтиёжлар тушунчаси.

2) Болаларга эҳтиёждан қониқиш даражаси ва уни юзага келтирувчи омиллар.

3) Ота-оналар позициясининг психологик хусусиятлари. Оналик ёш-жинсий ва шахслилик айнанлиги босқичи сифатида.

4) Оналик депривацияси. Боладар билан оила ичидаги коммуникация хусусиятлари.

5) Бола шахси ривожланишига таъсир этувчи психологик характеристикалар комплексига оиладаги тарбия потенциали ва психологик аура таъсири.

6) Боланинг оиладаги роли. Тугилиш тартибига қараб боланинг позицияси ва шахслилик хусусиятларининг ўзига хослиги.

7) Оилада тарбия типлари. Ота-оналар директивалар.

8) Ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар хусусиятлари.

13 – мавзу: Оилавий муносабатлар ва уларнинг сабаблари. (2 соат)

Режа:

- 1) Номансиз оила психологик муҳит салбий булган оила сифатида
- 2) Оилада муомала кининчиликлари.
- 3) Рашк ва ҳиёлат муаммоси. Рашк типлари.
- 4) Фуқароларнинг ҳиёлатга муносабатлари ва реал ҳуқ-атворлари.
- 5) Никоҳ ва оиланинг бузилиши Ажралишлар ва қайта никоҳлар муаммоси.
- 6) Ажралиш омиллари на сабаблари.
- 7) Ажралиш жараёнининг босқичлари.
- 8) Ажралишларнинг этник ва тарихий хусусиятлари.
- 9) Ажралиш - тугалланмаган ҳаёт сифатида.
- 10) Ажралиш шахс ҳолатлиги сифатида. Ажралиш жараёнидан кейинги давраштириш.
- 11) Эрақлар, аёллар ва болалар учун ажралишларнинг оқибатлари.

14– мавзу: Шахс ҳолатлиги ва оилавий муносабатларни кўриниш. (2соат)

Режа:

- 1) Оилавий муносабатлар психологиясида шахс ҳолатлиги муаммоси.
- 2) Оила-никоҳ муносабатларига тайёрлик.
- 3) Тадқиқ этиш даражаси.
- 4) Р.Энрайт модели.
- 5) Эмоционал-психотерапевтик функция, унинг шахс тизимасидаги ўрни.

15– мавзу: Оила диагностикаси ва консултацияси хусусиятлари (2 соат)

Режа:

- 1) Оилавий муносабатлар диагностикаси методларининг ўзига хослиги.
- 2) Оиланинг психологик картасини кўриб чиқиш ва тизим.

- 3) Оилавий муносабатлар динамикаси ва сифатини аниқлашда прожектив методикалардан фойдаланиш.(Оила расми).
- 4) Оила диагностикаси боскичларида генограммадан фойдаланиш.
- 5) Оилавий социограмма асосида субъектнинг оиладаги ўрни, шахслараро муносабатлари ва коммуникация характерини ўрганиш.
- 6) ФАСЕС-3 методикаси ёрдамида оилавий бирлик ва оилавий адаптацияни ўрганиш.
- 7) Оила консультациясининг ўзига хос хусусиятлари.